

ПРЕГЛЕД СПОМЕНИКА АРХИТЕКТУРЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА

Овај преглед архитектонских споменика израђен је на основу документације самог аутора у вези са студијом АРХИТЕКТУРЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА, која обухвата период од кнеза Милоша до Првог светског рата. Коришћени су такође архивски подаци Кнежевске канцеларије, Државног савета и Министарства просвете, као и прикази публиковани у Српском техничком листу од 1890 до 1913. године. Преглед обухвата црквену и грађанску архитектуру овог раздобља, од момента када је у србијанском грађевинарству прихваћен западњачки начин грађења, са стилским елементима барока и класицизма, да се, затим, прошири на романтизам и на еклектичне стилове, са академизмом и најзад са сецесијом. Намерно су изостављени споменици старе балканске архитектуре „конака“, јер о њима већ постоје многе студије које су публиковане и где су, мање-више, детаљно проучени и обрађени сви њихови споменици.)¹

Овде се први пут у нашој литератури даје обухватан преглед значајнијих архитектонских дела овог раздобља новије српске историје. У томе периоду, међутим, одигравала су се и значајна политичка и културна збивања у Србији, ослобођеној од Турака, у друштву у коме се тек стварају грађанска обележја и које тежи и успева да се отргне од оријенталске традиције и навика и да се свом снагом усмери западњачким идејама и европској цивилизацији. У том напону знатан део припада развоју материјалне културе у којој је најзначајније место, већ од првих деценија Милошеве владе, заузимала архитектура. Споменици које је она оставила нису ни велике монументалности, нити су раскошни; они су у оквирима економског потенцијала земље, али показују пут еволутивног уздицања, нарочито у другој половини XIX века, после одласка Турака. Они су драгоцени као историјски репери локалитета или области у којима су настали, драгоцени и као сведоци свога времена и тумачи развоја своје епохе.

Нарочито од треће деценије прошлог века опажа се све интензивнија изградња у Србији, почев од урбанистичких подухвата кнеза Милоша)² на ушоравању села и регулацији вароши, од подизања карантина и „састанака“ до изградње школа, касарни, управних зграда и цркви, међу којима, понеке, изненађују својом величином и обрадом. Исто тако и многи стари опустели манастири се обнављају и подижу њи-

хови конаци.)³ У прво време наилазимо на многе споменике цркава брвнара, али, као што ни споменици конака тако ни ових, цркава нису обухваћени овим прегледом, и из истог раније поменутог разлога.)⁴ Неоспорно је да су многи архитектонски споменици овог периода нестали и порушени, било услед дотрајалости или застарелости, било услед ратних разарања, или једноставно, да би уступили место новој, савременој изградњи, у односу на нове друштвене потребе и проширене економске могућности. С друге стране, низ старих архитектонских остварења немају такву вредност да би их требало забележити, а неоспорно је да има и значајних дела, које аутор није успео да забележи, која очекују своје откривање и којима, свакако, треба допунити овај преглед.

У овом обухватном прегледу, споменици цркава су најмногобројнији, затим грађанске архитектуре: управних и просветних зграда и по која интересантна стамбена зграда. Цркве су од тврдог материјала, зидане каменом и опеком и представљају интересантан развој архитектонске концепције у којој видно место, у првим деценијама, заузимају примери класицизма и романтизма, као увежени западњачки стилски правци, али на малом броју споменика потпуно спроведени. Из епохе романтизма, нарочито после половине века, потиче низ споменика управног и друштвеног карактера, а доцније њихов број се знатно повећава, поготово у доба академизма, пред крај XIX и почетком XX века. Из овог доба су и многе просветне грађевине које по свом општем културно-архитектонском значају заузимају посебно место.

Појава западњачке архитектуре у Србији кнеза Милоша није случајна, она је била условљена, пре свега позивом и доласком страних стручњика, „инжињера“, јер је Србија, у прво доба располагала само мајсторима градитељима, а затим и жељом да се што брже заборави све што подсећа на вековног окупатора, па и архитектура конака и доксата, која је сматрана његовом. Тако су међу првим градитељима у западњачким архитектонским стиловима познати: Словени Франц Јанке и Адолф Јакша; Немци

³ Мада су многи манастири обновљени и поједини грађени у доба кнеза Милоша и доцније у XIX веку, нису овде обухваћени, јер су већ пописани у „Прегледу црквених споменика кроз повесницу српског народа“, Др Влад. Петковић (САН, CLVII), а делимично и у „Зборнику“ Савезног института за заштиту споменика културе (књ. IV—V, Београд 1953—1954.) и др.

⁴ Цркве брвнаре детаљно су проучене и објављене: Др Д. Ст. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд 1962.

¹ Међу најзначајнијим публикацијама ове врсте су радови академика Бранислава Којића, архитекте Ивана Здравковића, Др. Доброслава Павловића и др.

² Обухватно обрађени у делу Др Бранка Максимовића: Урбанизам у Србији, Београд 1962.

Јован Францл и Август Церман; Чех Јан Невола; Италијан Јосиф Касано и други, а исто тако и Срби из Војводине: Атанасије Николић, Филип Христовић, Павле Ђаконовић, Константин Радотић и др. Народни неимари умели су, често пута, да комбинују нове стилске елементе са угледима домаће традиције, каткад са изразитим успехом као на пример Јања Михајловић на цркви у Топчидеру, која је служила за углед многим сличним остварењима у унутрашњости Србије.

На прелазу у нову епоху, еклектичних стилова, поред појединих образованих „инцинира“ у Србији, као што су били Никола Јовановић и Јован Ристић, који су завршили „инцилирску“ школу у Топчидеру око половине века, и који ће доцније заузимати највише положаје у Министарству грађевина, и поред Косте Шрепловића који је студирао архитектуру у Немачкој и Андреје Андрејевића, у Петрограду, долазе из Војводине многи Срби, образовани архитекти. Међу њима су се истицали Андрија Вуковић, Александар Бугарски, а затим Светозар Ивачковић, Душан Живановић, Константин Јовановић, Јован Илкић и др. На крају века Србија већ има плејаду својих архитеката који су, у већини случајева, после завршеног Техничког факултета у Београду, студирали архитектуру у Немачкој или Бечу, као Михајло Валтровић, Драгутин Милутиновић, Андра Стефановић, Милан Капетановић, Драгутин Ђорђевић, Димитрије Т. Леко, Милорад Рувидић, Никола Несторовић, Данило Владисављевић. Почетком XX века истичу се у покушају стварања српског националног стила и у сецесији Петар Поповић, Бранко Таназевић, Драгутин Маслаћ, Јоца Новаковић, Стојан Тителбах и др.

Сви споменици који су овде пописани постоје и данас,⁵ и користе се: цркве служе, а објекти грађанске архитектуре или су задржали првобитну намену или су је променили, а већина су под *државном* заштитом. Међутим, многим споменицима потребна је стручна обнова, а поједини су и у веома запуштеном стању.

Нажалост, недостају нам значајни споменици грађанске архитектуре класицизма, нестали услед нацистичког бомбардовања, априла 1941. године, а међу њима нарочито, у Београду: стара „Ћумрукана“ на Сави, дворца кнеза Милоша (старо Министарство финансија) у улици Кнеза Милоша, и стара Војна академија, коју је пројектовао Јан Невола.

Подела пописаних споменика, са њиховим основним карактеристикама, извршена је на црквену и грађанску архитектуру, а у свакој од ових група, споменици су сврстани према месту у коме се налазе. Аутор се при избору споменика за овај преглед руководио, пре свега, значајем споменика, њиховом специфичношћу, а исто тако и значајем њихових пројектаната, уколико су познати.*

⁵ Уколико нису у међувремену порушени.

* Прилажу се само поједине илустрације карактеристичних и мање познатих споменика из унутрашњости Србије, док су београдски споменици, познати и више пута публиковани, изостављени.

I

ЦРКВЕНА АРХИТЕКТУРА

АЗАЊА.

Црква грађена око 1870. године, али преправљена 1882, када ју је живописао Настас Јовановић из Крушевца. Њена основа и композиција маса разликује се од других цркава ове епохе: певнице су јако истурене и надвишене четвртасним кубетима; над западним улазом је звоник осмоугаоне основе горњег дела, на високом квадратном постољу и са осмоугаоним кубетом. Градитељ је непознат. Споља је црква оронула.

АЛЕКСИНАЦ.

Црква је грађена 1836. године, једнобродне основе, са полукружном абсидом олтара и таквим певницама. На западној страни је висок звоник, са витким барокним завршетком. Пластика у виду слепих аркада, са оријенталним мотивима подсећа на сличну обраду књажевачке цркве. Саграђена је по наређењу кнеза Милоша.

АРАНЂЕЛОВАЦ

Црква је грађена 1862. године, једнобродне основе, са полукружном олтарном абсидом и четвртасним малим испадима певница, по угледу на београдску Саборну цркву. Торањ се ослања на западни фасадни зид и на два снажна ступца у самој цркви. Спада међу најчистије стилске споменике романтичарске епохе, са зналачком применом архитектонских детаља и са лепом обрадом у тесаном камену. По величини, по архитектури, материјалу и обради идентична је са црквом у Горњем Милановцу, која је грађена нешто доцније.⁶

БАЋЕВАЦ.

Црква је саграђена 1882. у основи крста са додатком олтарне тростране апсиде. У посебном пољу између наоса и олтара уздиже се кубе на осмостраном тамбуру а исто такво кубе је и изнад западног улаза. Над централним делом изведено је велико кубе, такође на осмостраном тамбуру. Ово јединствено решење за цркве XIX века у знатној је мери под утицајем средњовековне црквене архитектуре. Према општој концепцији може се приписати арх. Драг. Милутиновићу као аутору.

БЕЛИ ПОТОК.

Црква је саграђена 1883 године. Првобитно је имала централно крстообразно решење са осмоугаоним кубетом и са петостраном олтарном апсидом.

⁶С обзиром на идентичност ове цркве са црквом св. Тројице у Горњем Милановцу без сумње је и цркву у Аранђеловцу градио неимар Настас Ђорђевић из Охрида.

Радове је изводио познати београдски предузимач Шток. Доцније је дозидана припрата и спољна архитектура измењена по пројекту арх. Момира Корунковића.

БАДЊЕВО.

Сеоска црква у једноставној архитектури у духу неовизантијском, саграђена почетком XX века, по пројекту арх. Душана Живановића.

БАРАЈЕВО.

Црква једнобродна, грађена 1903. године, без одређене стилске концепције, али је изразит облик звоника својом композицијом, снажним пропорцијама и релативно тешким кубетом, које је по своме облику страно за ове крајеве. Градитељ је непознат.

БЕЛА ПАЛАНКА.

Црква саграђена 1909. године, по плановима рађеним у Министарству грађевина, у неовизантијској архитектури, на површини од 132 м². Изводио радове предузимач Никола Антић.

БЕОГРАД.

Црква св. *Апостола Петра и Павла*, у Топчидеру, завршена 1834. године, као придворна капела кнеза Милоша. Ово је један од најлепших примера ове архитектуре, брижљиво изведене у тесаном камену у стилу домаће традиције једнобродних цркава, али са елементима класицистичке и барокне архитектуре, изражене на звонику. Радове су изводили познати градитељи овог доба Јања Михајловић и Никола Ђорђевић, под руководством хаџи Николе Живковића. Живописац Константин Лекић 1834. године слика цркву и позлађује певнице и престо; иконостас је сликао Јован Стеријевић, а неке иконе Димитрије Јакшић. Доцније је иконостас замењен знатно богатијим, а живописао га је академски сликар Стеван Тодоровић.

Саборна црква св. *Архангела Михајла*, саграђена је на нешто проширеним темељима порушене старе цркве из 18. века, по плановима државног инжењера Франца Јанке-а. Радове је изводио грађевинар Франц Кверфелд из Панчева. Ово је највећа и најбогатије обрађена црква у Милошевој Србији, са пространим и складним унутрашњим простором, са хором. Радови су започети 1836. године, а црква је завршена 1841, но унутрашњи радови трајали су до 1845. године. Франц Јанке, образован у Бечу, природно је прихватио стил свога времена, класицизам, а по примерима војвођанских православних цркава, са барокним звоником над западним улазом. Облик једнобродне базилике већ је био наметнут темељима старе цркве. Полукружна олтарна апсида и четвртасте певнице малог испода споља, служиле су за



1. Црква у Алексинцу

1. Aleksinac, l'église.

углед многим црквама у Србији. Иконостас је израдио вајар Димитрије Петровић у Бечу, а предикаоницу и певнице Ђорђе Девећ из Паланке (1842.). Иконостас је сликао Димитрије Аврамовић, познати сликар класицизма. Ограда око порте подигнута је 1884. године.

Вазнесенска црква је саграђена за потребе војске (около су биле касарне, које је подигао кнез Милош) 1864. године, а предпоставља се да је планове израдио инжењер Јован Ристић, начелник Министарства грађевина. Радове су изводили београдски грађевинари Ернест Гајзнер и Фридрих Шлајснер. Овде се опажа покушај, можда први у ово доба, да се у целини оствари традиционална концепција цркве са пет кубета. Ипак, основа је уствари једнобродна, а кубета не произилазе из конструктивног склопа. Иконостас у цркви, богато израђен по угледу на онај у Саборној цркви, начињен је 1871. године, а сликао на је академски сликар Стеван Тодоровић.

Црква св. *Николе* на Новом гробљу, саграђена је по плановима архитекте Светозара Ивачковића, 1893. године, као задужбина Драгиње и Станојла Петровића, државног саветника. Мањих димензија, као надгробна капела, са једним централним кубетом, представља карактеристично крстообразно решење Ивачковића, а у стилу неовизантијском, под утицајем школе Теофила Ханзена у Бечу. Црква је спо-

⁷Арх. Иван Здравковић, Изградња Топчидерске цркве, Годишњак музеја града Београда, књ. I, Београд 1954.

ља обложена керамиком, са украсима од теракоте. Поједини делови споља и монолитни стубови унутра су од рипањског гранита. Иконостас је сликао Стеван Тодоровић, а фреске декоративни сликар Доменико д'Андреа по картонима сликара Петра Раносовића.

Црква *Александра Невског*. Када је скромна стара црква у Душановој ул. порушена, због регулације улица, израдио је планове за нову цркву Св. Немање, архитекта Душан Живановић, међутим, из непознатих разлога, по овим плановима црква није грађена, већ је тек 1912. године започета данашња црква на скверу покрај Душанове улице, а по плановима архитекте Јелисавете Начић, у традиционалном српско-византијском стилу. Радове је изводио предузимач Ото Голднер и до првог светског рата изведени су до сокла. После рата планове је прерадио архитекта Петар Поповић, па по њима и детаљима архитекте Николаја Краснова, црква је завршена 1929. године...

БРАНКОВИНА

Црква је једнобродна, са полукружном високом олтарном апсидом и сегментастим певничким, са звоником на западној страни. Изведена је у комбинацији класицизма, и романтизма. Саграђена је на темељима раније, изгореле цркве из XVIII века, а обновљена је 1829. године. Данашње стање је из доцније епохе.



2. Црква у Великом Градишту

2. Veliko Gradište, l'église.

БРЕСНИЦА

Сеоска мала црква у духу српско-византијског стила, грађена почетком XX века, по плановима архитекте Милорада Рувидића.

ВЕЛИКА МОШТАНИЦА

Црква је саграђена 1858. године, једнобродне основе са великом полукружном олтарном апсидом и малим певничким. Звоник на западној страни четвртасте основе, у спољној архитектури је у духу класицизма.

БРУС

Црква једнобродна, грађена 1836. године, са декоративним звоником над западним улазом. Градитељ непознат.

БРУСНИЦА

Црква једнобродна, грађена 1838. године, са звоником над западним улазом. Градитељ непознат.

ВАЉЕВО

Црква грађена 1836. године, једнобродне основе. За време градње срушио се свод, па је радове предузео градитељ Јања Михајловић. Он је дозидео и звоник на западној страни. Спада међу боље композиције ове врсте и овог доба. По спољној архитектури слична је Топчидерској али је знатно већа и није у тесаном камену. Завршетак торња израђен је по угледу на овај на свилајначкој цркви.

ВЕЛИКИ ШИЉЕГОВАЦ

(општина Крушевац)

Сеоска једнобродна црква, без звоника, засведена и покривена ћерамидом, по типу најстаријих и најједноставнијих Милошевих цркава. Спољне димензије су 7X3 хвата, а висина 5 хвата. Градио је Петар Ђорђевић, мајстор из Охрида.

ВЕЛИКО ГРАДИШТЕ

Црква је саграђена 1853. године, једнобродна, са полукружним абсидама олтара и певница, које се непосредно ослањају на олтарну. Укупне осовинске мере цркве износе 31,0 и 13,20 м. Архитектура цркве је класицистичка, док висок торањ, по својој концепцији и завршетку, припада романтичарској школи. У целини пропорције нису усаглашене, што знатно умањује уметничку вредност овог, иначе импозантног споменика архитектуре из средине XIX века. Првобитни живопис Ђорђа Путника је замењен 1900. године новим, који је израдио Настас Стефановић из Београда, а резбарије у дрвету, Јарослав Крајник, такође из Београда. Црква је обновљена 1922. Градитељ је непознат.

ВИНЧА

Црква је грађена око 1852. године, једнобродна, са сегментастим спољним обликом певница и полукружном апсидом. Певнице су завршене посебним крововима. Звоник на западној страни има сегментасте венце и одговарајући облик завршетка. Припада романтичарској школи.

ВИШЊИЦА

Црква је саграђена 1842. године, једнобродне основе са полукружном олтарном апсидом и сегментастим певничким. Црква је засведена а споља обрађена слепим аркадама са изломљеним луцима по угледу на већину из доба прве владе кнеза Милоша. (Алексинац, Књажевац, Зајечар и др.).

ВЛАСОТИНЦЕ

Црква је саграђена око 1860. године, по примерима тробродних базилика, са унутрашњом галеријом и са спољним тремовима на западној и јужној страни. Покривена је троводним кровом, са заботом на западној фасади, на којој је изнад трема израђен прозор у виду барокне розете. Јужни трем је по свој прилици доцније дограђен. Градитељ је један од познате браће Дамјановића из Прилепа.

ВРАЖОГРНИЦИ (код Зајечара)

Црква је крстообразна, са једним централним кубетом пресека 5,0 м., грађена 1887. године, по плановима архитекта Светозара Ивачковића, у неовизантијском стилу. Висок звоник лепих пропорција у истом стилу, подигао је исти архитекта нешто доцније; он је одвојен од цркве и са њом складно компонован. Спољна обрада претрпела је последњом оправком знатне промене: раније је била обојена у слојевима жуто-црвено, имитирајући камен и опеку, сада је цела у малтеру, без подеоних спојница.

ВРАЊЕ

Црква *Св. Тројице*, изведена је у виду тробродне базилике, без кубета. Средњи брод је надвишен и завршен трима плитким куполама испод крова, изграђеним од дрвета, рабицованим и малтерисаним. Покривена је ћерамидом. Црква је грађена на месту старе, коју су Турци запалили, а завршена је 1859. године. Споља, на источној страни три полигоналне плитке апсиде, завршавају три брода, а на осталим странама су дубоки тремови са снажним каменим ступцима и луцима, који носе пространу унутрашњу галерију, тако, да је остварен монументални унутрашњи простор, петобродан, хармоничних пропорција. Градитељи ове просторне базилике са димензијама основе 17,5 X 30,0 м, без трема, браћа Андрија и Коста Дамјановићи из Прилепа, познати су по својим радовима у Македонији, Србији и Босни. Ентеријер, где је средњи брод висок 11,0 м. (са куполама 14,0 м.) даје импозантан утисак допуњен богатом декоративном обрадом и спада међу најуспелија остварења

ових градитеља. Иконостас, богат живописом радио је Дича, Зограф из Велеса.⁸

ГЛУШЦИ

Сеоска, мања црква, подигнута почетком XX века, у српско-византијској архитектури, по плановима архитекте Јована Новаковића.

ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

Црква *св. Тројице*, грађена 1867. године, једнобродна са пространом олтарном, полукружном апсидом, са малим четвртастим испадима певница и са звоником на западној страни, у својој општој композицији и у детаљима идентична је цркви у Аранђеловцу и по свему је дело истог аутора. Саграђена је у тесаном камену, пречишћене романтичарске архитектуре и лепих пропорција, али са барокном линијом завршетка звоника, као и на другим србијанским црквама ове и раније епохе. Пружа веома леп утисак у своје амбијенту. Градитељ цркве је неимар Настас Ђорђевић из Охрида).

ГРАБОВАЦ

Црква је саграђена 1894. године на темељима старије цркве. Изведена је са крстообразном основом, са полукружном олтарном апсидом и кубетом изнад наоса а у духу неовизантијске архитектуре. Споља је обрађена у слојевима обојеног малтера жуто црвено. Према општој концепцији вероватно је дело арх. Светозара Ивачковића. Радове је изводио мај-стор Цветко Митровић.

ГРОЦКА

Црква је више пута рушена и обнављана. Првобитно је грађена за прве владе кнеза Милоша (1828. године). Једнобродне је основе, са истуреним певницама завршеним кубетима; на западној страни има звоник. У целини је романтичарске архитектуре, али у последњој обнови, после Другог светског рата, доста слободно изведена нарочито у односу на пропорције и облике кубета.

ГУНЦАТА

Сеоска црква у облику грчког крста, грађена 1893. године, по плановима које је 1885. израдио архитекта Светозар Ивачковић. Црква има централно кубе пречника 4,5 м, а њене спољне осовинске мере су 15,0 X 13,0 м, док је висина кубета до крста 17,5 м. По истом плану су саграђене цркве у Засавици и Рудној глави.

⁸ Арх. Крум Томовски, Саборна црква св. Тројице у Врању („Врањски гласник“, књ. III, 13—26, Врање 1967.).

⁹ Радомир Станић, Настас Ђорђевић, мало познат градитељ XIX века, Црква св. Тројице у Г. Милановцу („Зборник радова Народног музеја“, I, Чачак 1969.).

ДАРОСАВА

Црква је грађена 1905. године, по плановима архитекте Светозара Ивачковића, у неовизантијском стилу, Радове је изводио Јанко Протић из Аранђеловца. Потребна стручна обнова.

ДИВЉАНЕ

Сеоска мала црква у духу српско-византијског стила израђена почетком XX. века, по плановима архитекте Милорада Рувидића.

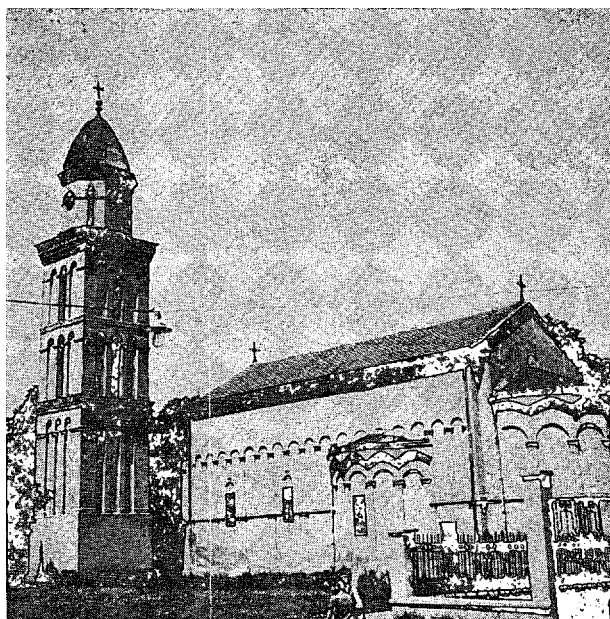
ДОЊИ МИЛАНОВАЦ¹⁰ДОБРА¹¹

ЖАБАРЕ

Црква једнобродна, са звоником, грађена 1860. године. Звоник је незнатно реконструисан 1865. Архитектура је романтичарска, а завршетак звоника барокни.

¹⁰ Ова интересантна црква, коју је подигао капетан Миша Анастасијевић 1845. године, порушена је услед потапања насеља због радова у Ђердапу. Међутим, вредно је забележити овај споменик грађен по угледу на београдску Саборну цркву, у класицизму, са барокним торњем, величине основе 30X12 м. и висине, без торња, 12 м. Градио је Вељко Стојановић а „моловао“ Риста Србак. Живописао је 1863. године Димитрије Постниковић, а доцније измењен иконостас сликао је Стеван Тодоровић.

¹¹ Иста је судбина и цркве у Добри, која је била саграђена 1870. године, једнобродне основе, у романтичарској архитектури.



3. Зајечар, црква Рождества Пресвете Богородице

3. Zajčar, église de la Nativité de la Sainte Vierge.

ЖЛНА (општина Књажевац)

Црква је једнобродне основе, са споља полигоналном олтарном апсидом и малом припратом, укупне спољне дужине 16,30 и ширине 8,50 м. Подигнута је 1889—1890. године по плановима архитекте Светозара Ивачковића из 1883. године. Засведена је полуобличастим сводом и покривена ћерамидом, на двоводном крову. Радове је изводила група градитеља: Лазар Јовановић, Стеван Сибиновић и Младен Милетић из Књажевца. Ово једноставно решење примењено је за обнову многих једнобродних цркава из Милошева доба, а између 1883. и 1890. године, по истом плану су грађене и сеоске цркве у Јасики, Звечану, Враневу. Према истом нешто измењеном типу, Светозар Ивачковић је израдио планове и за цркве у Кални и Врбици.

ЗАЈЕЧАР

Црква *Рождества Пресвете Богородице* је грађена 1834. године, једнобродне простране основе са полукружним апсидама, олтарном и певничким, засведена полуобличастим сводом и покривена двоводним кровом. У спољној обради запажа се подела слепим аркадама, са лизенама и луковима изнад хоризонталног подеоног појаса. Цркву је живописао 1840. године војвођански сликар Ђорђе Бакаловић. Године 1898. по плану инжењера Ивана Козлића дозидана је припрата са хором и посебан звоник лепих пропорција, под утицајем сличних звоника романске архитектуре.

ИВАЊИЦА

Цркву је градио 1838. године мајстор Сима Вироња из Охрида. Првобитно без звоника, једнобродне основе, већ 1842. године накнадно добија приграђен звоник на западној страни, тешких пропорција у односу на саму цркву и потпуно различите архитектуре: сам завршетак је близак ономе на Топчидерској цркви, али чине изузетак бифоре по примерима из средњовековне архитектуре, а на какве ће се наилазити у другој половини XIX века, на новијим црквама. За време великог пожара у Ивањици црква је била оштећена па се може предпоставити да је спољна обрада приликом обнове претрпела измене.

ЈАРУШИЦА (општина Крагујевац)

Црква је обновљена 1892. године, по пројекту архитекте Светозара Ивачковића. Основа је једнобродна, са кубетом, унутрашње површине 52,88 м.

КЛАДОВО

Црква св. *Георгија*, једнобродна са звоником, по угледу на цркву у Алексинцу. Запажају се лепе пропорције и чиста израда. Црква је грађена 1838. године, али се помињу обнове 1856. и 1862. године.

КЊАЖЕВАЦ

Црква св. *Борђа*, грађена 1835. године. Градили су је исти мајстори, који су зидали и цркву у Зајечару. Основа је једнобродна, са олтарном апсидом и сегментастим певницама, нижим од саме цркве. Високи звоник на западној страни израста из саме цркве и завршава се високим барокним кубетом. Другостепена пластика у виду слепих arkada делимично је по домаћој традицији а делимично под оријенталским утицајем, у виду извијених шиљатих лукова. Иконостас је обновљен 1878. године, а живописао га је сликар Никола Марковић.

КОБИЉЕ (код Пожаревца)

Мала сеоска црква у духу српско-византијске архитектуре, грађена почетком XX. века, по плановима архитекте Јована Станојевића.

КОНАТИЦЕ

Црква је саграђена 1880. године. Једнобродне је основе са плитком петостраном олтарном апсидом и са наглашеним певничким апсидама, споља четвртастим. Спољна архитектура у духу романтизма, под знатним је утицајем композиције и детаља обреновачке цркве.

КРАЉЕВО

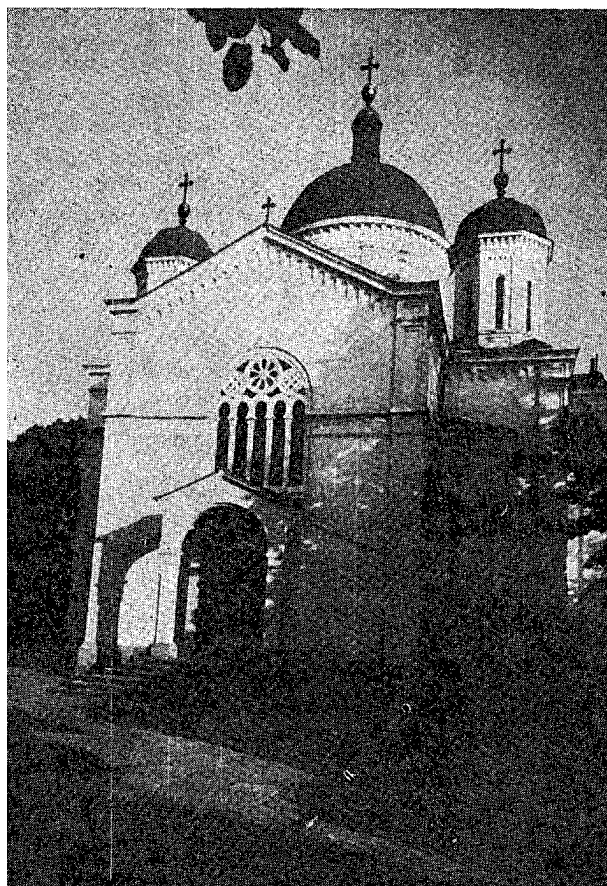
Првобитну цркву једнобродне основе, саградио је Јања Михајловић 1824. године, без звоника. Овај је дограђен 1844. године, изгледа, такође по пројекту Јање Михајловића. Обнова цркве 1955. године делимично је изменила стилске одлике, нарочито у обради прозора и звоника у еклектичном ренесансу.

КРАГУЈЕВАЦ

Стара црква Св. *Тројице*, грађена је 1818. године, но више пута је преправљана. Њена основа је једнобродна, са апсидом, величине 14,0X7,0 м, са висином 8,0 м. У почетку дрвена припрата на западној страни замешена је 1907. године зиданом. На изградњи ове старе цркве помињу се, неимар Милутин, мауер Мартин и Италијан Антоније. Из истог доба су иконостас и столови, а живопис на зидовима је из 1907. године; из овог је доба и зидани звоник, посебно саграђен.

Нова црква *Успења Богородице*, започета је 1869. године, по пројекту архитекте Андреје Андрејевића, а завршена је тек 1884. Нарочито је интересантна основа по својој замисли, и представља, први пут у обновљеној Србији, чисто крстообразно решење изражено и у унутрашњем простору, у конструктивном систему и у спољњем облику. Над средњим делом издиже се централно кубе пречника 7,0 м а четири мања кубета између кракова крста допуњују композицију. Звоник је доцније, посебно саграђен у порти.

Архитектонски елементи задржали су романтичарске мотиве лизена, лучног фриза и конзола, али у целини се опажају помешани утицаји домаће традиције и неовизантијске архитектуре.



4. Крагујевац, црква Успења Богородице

4. Kragujevac, église de la Dormition de la Sainte Vierge.

КРУШЕВАЦ

На месту старе цркве из 1838. године подигнута је нова црква почетком XX века, по плановима архитекте Душана Живановића, а по устаљеном његовом типу црква крстообразног решења у духу неовизантијске архитектуре, са једним централним кубетом.

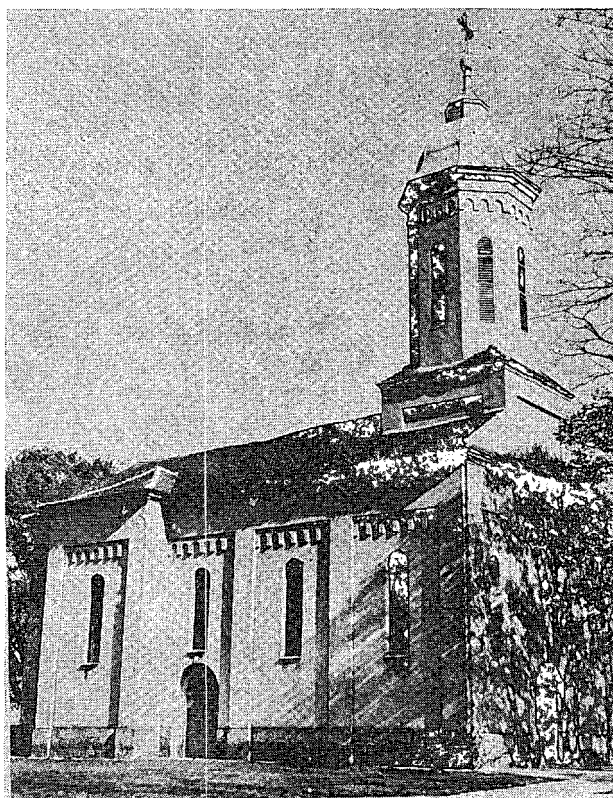
Године 1907. обновљена је *Лазарица*, по пројекту архитекте Пере Поповића, када је по његовим плановима, у истом стилу моравске епохе, подигнута зидана *троделна капија* на њеној порти и зидани звоник.

КУЧЕВО

Црква крстообразне основе са кубетом, подигнута је 1910. године у неовизантијској архитектури, по плановима архитекте Душана Живановића.

ЛАПОВО

Црква је саграђена 1907. године у српско-византијском стилу, по плановима Јована Станојевића, архитекте. Основа је крстообразног решења, са централним кубетом. Додата је на западној страни при-



5. Црква у Наталинцима 5. Natalinci, l'église.

прата, са два мања бочна звоника, слична централном кубету. На источној, јужној и северној страни су полигоналне апсиде. Црква је изведена у слојевима камена и опеке, а радове је изводио предузимач Кузман Наумовић. На балканској изложби у Лондону, овај пројекат је награђен сребраном медаљом.

ЛЕСКОВАЦ

Стара црква *Рођења Пресвете Богородице* грађена је вероватно с почетка XIX в. за време Турака; забележено је да су је обнављали 1839. године протомајстори Савко Милановић и Здравко Николајевић. Изведена је у виду тробродне базилике споља зидане, са унутрашњом дрвеном конструкцијом бочних бродова, и са петостраном апсидом. На западној страни изнутра има хор; на средњем броду је таваница у виду дрвеног полуобличастог свода, док су таванице бочних бродова равне. Са јужне и западне стране цркве је отворен трем на дрвеним, рабицованим стубовима са луцима. Укупне спољне мере цркве су 19,85 X 32,25 м. Цела црква је заједно са тремовима под кровом покривена ћерамидом са забатом на источној фасади. Црква је више пута обнављана.¹²

¹²По Др Слободану Ненадовићу: Стара Лесковачка црква (Споменици културе у Лесковцу и околини, Библиотека Народног музеја у Лесковцу, 4, Лесковац 1952).

ЛОЗНИЦА

Црква једнобродна са звоником, саграђена је 1838. године.

ЉЕШНИЦА

Црква једнобродна са звоником, саграђена је 1837. године.

МАЈДАНПЕК

Црква св. *Апостола Петра и Павла* подигнута је 1857. године (кулуком) на место мале старе цркве. Грађена је у бондруку, видном у спољној архитектури и са дрвеним унутрашњим конструктивним системом, правоугаоне основе. Доцније је додата зидана олтарна апсида. Над западним улазом хармонично делује мали звоник четвртасте основе завршен шиљатим кровом. Предпоставља се да је ова црква грађена за рударе овог насеља, католичке или лутеранске вероисповести.

МАРКОВАЦ

Црква је грађена 1872. године, једнобродне основе са израженим певницама и олтарном апсидом, са звоником на западној страни. Архитектура је једноставна у којој се, нарочито у облику и обради звоника осмоугаоне основе опажа тежња за угледом на стару српско-византијску традицију. Доцније, поред улаза дограђени делови знатно су покварили општи утисак.

МЛАДЕНОВАЦ

Црква је грађена у првој деценији XX века, у еклектичном стилу српско-византијске архитектуре, по плановима архитекте Јована Станојевића. Црква је доцније преправљана.

МИРИЈЕВО

Црква је саграђена 1833. године а обновљена 1873. доградњом припрате са тешким квадратним звоником. Олтарна апсида је споља и изнутра петострана, а певничке су четвртасте, истурених основа. Црква је уска (изнутра свега 5 метара) а спољна дужина је око 20,0 м.

МОЈСИЊЕ

Сеоска црква грађена почетком XX века, у духу српско-византијске архитектуре, по плановима архитекте Милорада Рувидића.

НАТАЛИНЦИ

Црква једнобродне основе са звоником, грађена 1860. године, у романтичарској архитектури, са знатно упрошћеним детаљима. Пружа хармоничан ути-

6. Неготин, црква св. Тројице

6. Negotin, église de la Sainte-Trinité.

сак у коме главну улогу играју пропорције и облик звоника, који се, осмоугаоног пресека, уздиже на квадратном базису, са кубетом блиским старим српско-византијским примерима.

НЕГОТИН

Црква *Св. Тројице* грађена је 1872—1876. године, по плановима израђеним у Министарству грађевина 1867. године, али је аутор непознат. Градитељ цркве био је Јозеф Штајнлехнер из Београда. Ово је једина црква у Србији пројектована у архитектури богатог, закаснелог класицизма, са канелованим јонским пиластрима, главним класичним венцем, тимпанонима и одговарајућом обрадом кубета, прозора и портала. Основа цркве је једнобродна са истуреним певницама четвртастог облика над којима се уздижу мања кубета на осмоугаоним тамбурима. Олтарна апсида споља и изнутра тространа, такође пружа посебан пример у нашој црквеној архитектури. Изнад предњег дела уздиже се треће кубе већих димензија. Унутрашњост цркве живописао је академски сликар Стеван Тодоровић са својом женом Полексијом, 1901. године.

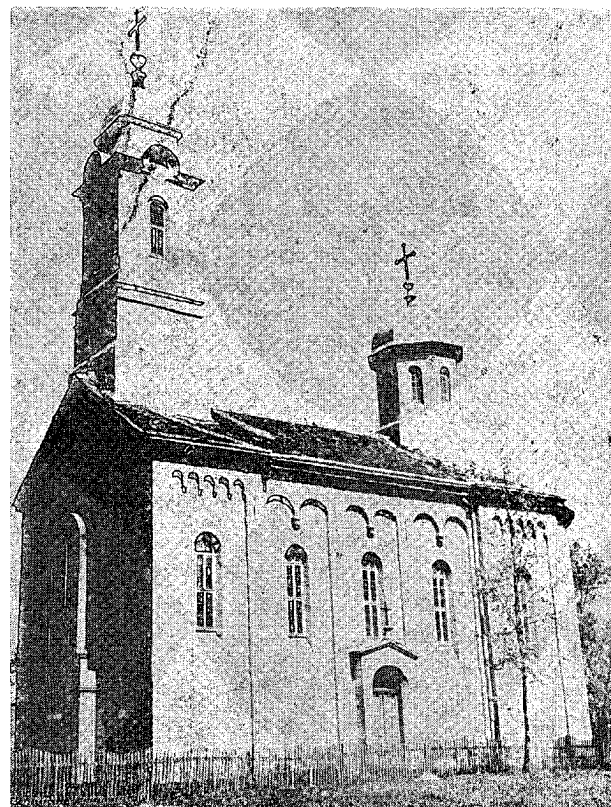


НЕМЕНИКУЋЕ

Црква је једнобродна, грађена 1864—68. године, са звоником, из исте романтичарске групе цркава у Аранђеловцу и Горњем Милановцу. Међутим, у осовини певница, овде се појављује мало кубе слично традиционалним примерима. Пада у очи тежња прилагођавања старе домаће архитектуре новом облику основе и маса. Ова комбинована архитектура пружа пример истраживања нових могућности на бази српске традиционалне уметности обogaћене западњачким мотивима. Црква је изведена у тесаном камену, док су звоник и кубе малтерисани. Градитељ је непознат.

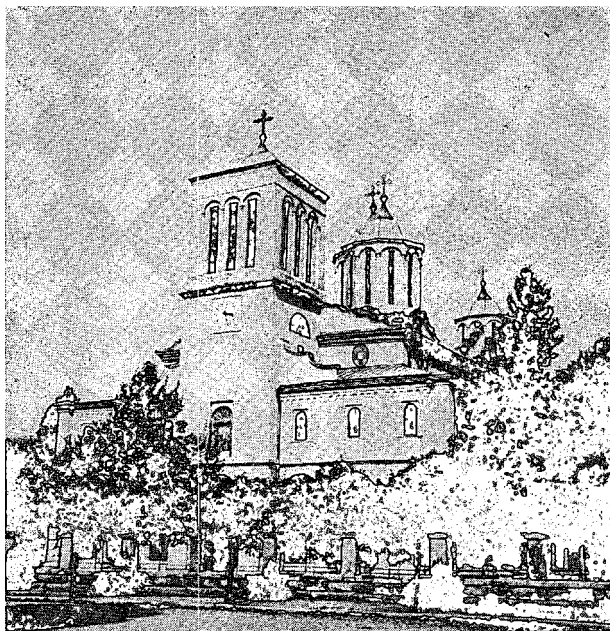
НИШ

Стара црква *Св. Архангела*, грађена је 1819. године у виду правоугаоног простора са полукружном апсидом, покривена четвороводним кровом са ћерамидом. Она је била саграђена на месту већ постојеће изгореле цркве. Међутим 1839. године по одобрењу Турака црква је проширена са северне, западне и јужне стране отвореним тремовима и кров је прерађен тако да покрива целу грађевину. Црква је обновљена 1927. године, а затим 1948. услед оштећења од поплаве. Главни део цркве димензије 22,50 X X 13,50 м. грађен је ћерпичем и необрађеним речним каменом а у цркви су, са дрвеном конструкцијом,



7. Nemenikuće, église des Saints apôtres Pierre et Paul.

изведене галерије које носе округли, дрвени рабицовани стубови са декоративним капителима. Средњи брод је висок 6,60 м. са полуобличастим дрвеним сводом, а бочни бродови су високи 4,40 м. Унутрашње декорације, у којима има доста резбарије, барокне су, као и старе иконе живописане у св. Гори.



7. Ниш, Саборна црква 8. Niš, la Cathédrale.
8. Niš, la Cathédrale.

Целокупна пространа грађевина, грађена под турском окупацијом, да не би падала у очи, не само да је укупана за 6 степеника, већ је и веома ниска.¹³

Саборна црква, започета је 1857. године, али завршена тек 1872. Градио је по своме плану мајстор Андреја Дамјановић из Прилепа. Фундирана је на дрвеним шиповима и јаком темељу од камена зиданом врућим кречом. Њено освећење извршено је тек по ослобођењу Ниша од Турака, 1878. године. Основа је у виду тробродне базилике где је сваки брод завршен апсидом, као и у врањској цркви. На осталим су странама тремови, са аркадама у приземљу, са каменим ступцима и луцима, који носе унутрашњу галерију цркве. Овај трем је испред западног улаза пресечен масивним звоником. Црква има пет кубета распоређених у средњем и угаоним пољима. У архитектонској и декоративној обради примењени су углавном мотиви старе српско-византијске уметности, али и неки под утицајем ренесанса и барока. Споља мерено, укупна дужина са тремом износи 40,0 м а ширина 30,0 м (без тремова 36,0X22,0 м.). Целокупни изглед је живописан у својој динамичној разуђености и монументалан у симетричној композицији значајне просторности. Израда иконостаса била је поверена сликару Ђорђу Крстићу, али су га довршили Милутин Луковић и Павле Чортановић.

¹³По П. В. Гугулићу: Мали нишки Саборни храм са летописом, Ниш 1966.

Зидове и стубове живописао је, тек 1940. године академски сликар Владимир Предојевић из Београда.¹⁴

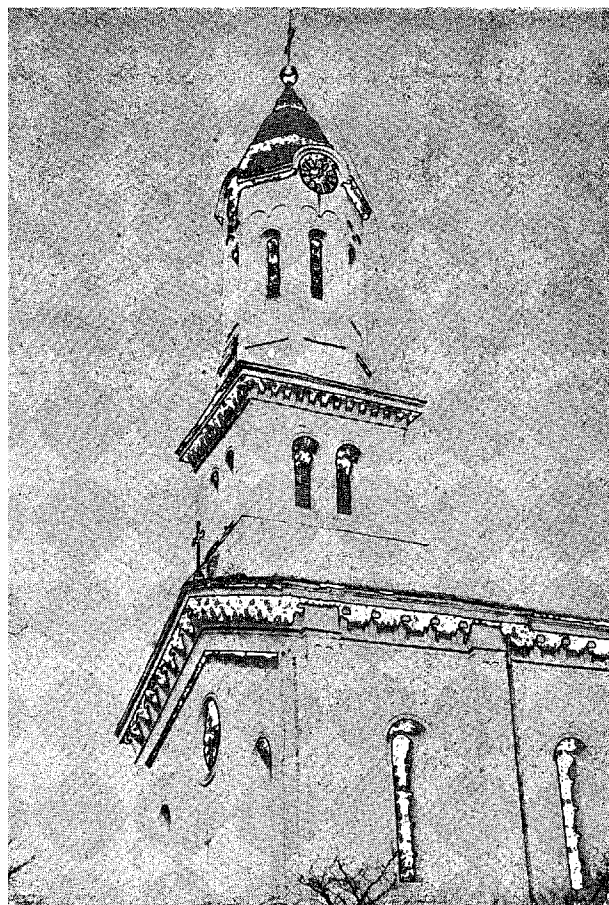
ОБРЕНОВАЦ

Црква грађена 1869. године, једнобродна, пространа са високим звоником над западним улазом. Овде се на посебан начин истиче богатство истраживања у црквеној архитектури романтичарске епохе у Србији. Планови су рађени у Министарству грађевина, али је аутор непознат. Примећује се примена различитих мотива романског, византијског и класичног порекла. Нарочито привлачан утисак пружа звоник лепих пропорција и складне обраде детаља. Спољне мере цркве су 32,0 X 14,0 м.

ОПЛЕНАЦ

Црква, задужбина краља Петра Карађорђевића, подигнута је у духу српско-византијске архитектуре. Крстообразног централног решења, са пет кубета унакрст постављених, својим положајем домини-

¹⁴Арх. Крум Томовски: Мајстор Андреја Дамјанов (1813—1878), Саборна црква во Ниш, 31—32, Скопје 1966.



9. Обреновац, црква св. Духа

9. Obrenovac, église du Saint-Esprit.

ра целом околином. Пројектовао је архитекта Коста Ј. Јовановић из Београда, а грађење је започето 1912. године, но црква је завршена, услед ратова, тек 1928. године. Обрада је богата, у венчачком белом мрамору споља, а изнутра у мрамору и мозаику, али је пластична декорација углавном копија са средњевековних црквених споменика моравске школе. У крипти су гробови династије Карађорђевића.

ОСТРУЖНИЦА

Црква је започета 1833. године, једнобродна без звоника, са олтарном апсидом. Градио је Јања Михајловим, по типу малих цркава из овог доба. Крајем XIX века, извршио је обнову, архитекта Светозар Ивачковић у стилу неовизантијском, са спољном обрадом у малтеру, у слојевима жуте и црвене боје. Почетком XX века подигнут је у порти звоник, по пројекту архитекте Милорада Рувиђића. Потребна је стручна обнова.

ПАЛАНКА (Смедеревска)

Црква грађена 1869—70. године, изгледа, на темељима старе цркве кнеза Милоша, на месту некадашње цамије. Током времена више пута је поправљана те њен данашњи спољни изглед представља стилску обраду која потиче из последње деценије XIX века, вероватно по плановима архитекте Светозара Ивачковића, у неовизантијском стилу бечке школе. Основа је једнобродна са звоником на западној страни, са истакнутим четвртастим певницама завршеним кубетима. У осовини певница испред олтара изведено је и треће кубе.

ПАРАЋИН

Стара црква је обновљена, проширена и дограђена новим високим звоником, по плановима архитекте Јована Илкића, крајем XIX века. Једнобродним простором доминира централно кубе, а испред припрате издиже се снажан звоник, док је на источној страни велика полу кружна апсида, на коју се наслањају проскомидија и ђаконикон. Спољне површине биле су обрађене у слојевима у две боје, а архитектура је у богатом неовизантијском стилу са проученим детаљима и лепих пропорција.

ПАУНИ

Црква саграђена 1834. године.

ПИРОТ

Црква *Св. Тројице*, представља у основи тробродну базилику са тремом, а грађена је 1868—1871. године, од мешовите грађе (камен и дрво). Изнад средњег брода израђено је мало кубе. Западна фасада карактеристична је својим забатом изнад трема, слично као код цркве у Власотинцима. Цела композиција представља хармоничну целину и даје утисак нове концепције у развоју архитектуре свога градитеља Андреје Дамјановића.

ПОЖАРЕВАЦ

Црква је грађена 1823. године, једнобродна, првобитно без звоника, са олтаром и певничким апсидама полигоналног облика и нижим од цркве. Градио је неимар Тодор, који је у ово доба овде био једини стручњак за цркве. Тежак звоник је дограђен над западним улазом 1856. године, у једноставном класицизму, који знатно одудара од главног дела цркве.

РИПАЊ

Црква је саграђена 1894. године. Једнобродна је и засведена полуобличастим сводом. Карактеристичан је четвртаст облик олтара а певнице су изражене испадима и над њима су изведена ниска кубета на четвртастом постољу. Над западним улазом је звоник истог стилског обележја као на цркви у Обреновцу. Величина цркве је по главним осовинама око 22,20 X 10,50 м.

РИТОПЕК

Црква је саграђена 1868. године, једнобродна је основе и засведена је. Олтарна апсида је троуглава споља и изнутра, са сегментастим површинама спољних зидних палата. Певничке апсиде су споља троуглаве а изнутра полу кружне. Мирну архитектуру у којој влада потпуна симетрија, оживљава звоник на западној страни, у основи квадратан а завршен осмоугаоним тамбуром и куполом по угледу на облике старе српске црквене архитектуре.

ПОПОВИЋ

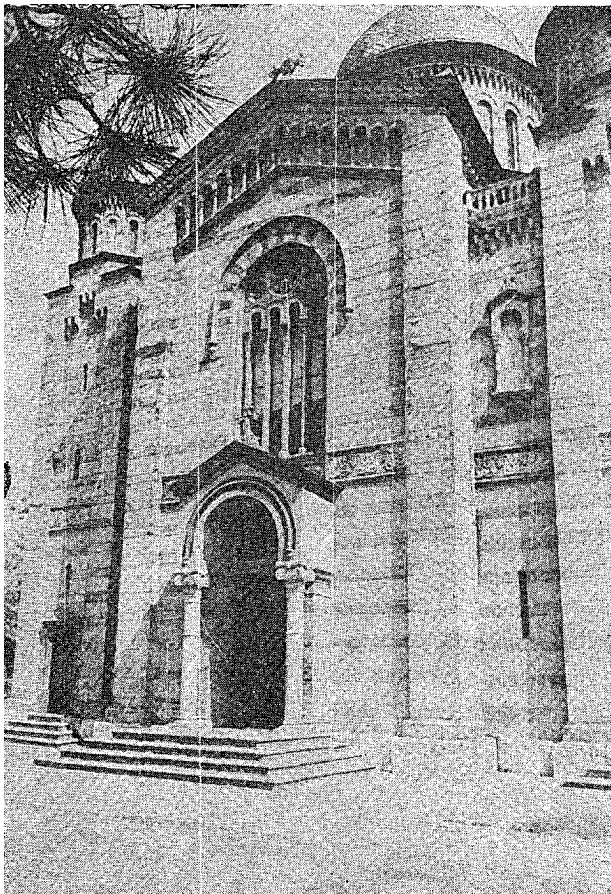
Црква је грађена 1863—64. године, једнобродна са звоником у архитектури романтизма. Интересантан је улаз у облику трема какав је начињен у исто време и на Вазнесенској цркви у Београду.

РАСНИЦА

Црква је саграђена око 1885. године по пројекту архитекте Светозара Ивачковића. Она је крстообразна, са једним кубетом пречника 3,0 м и спољне висине, до крста, око 15,0 м. Димензије основе по осовинама износе 9,90X11,65 м. Уз цркву је подигнут слободан звоник 20,0 м висине. Целокупна архитектура је у устаљеном Ивачковићевом стилу неовизантијске школе.

РАДУЈЕВАЦ

Црква је крстообразна, са кубетом, грађена је 1909—10. године по плановима архитекте Душана Живановића, у неовизантијском стилу. Радове је изводио предузимач Т. Гроздановић, а живописао је сликар Пашко Вучетић.



10. Светозарево, Саборна црква, западна фасада

10. Svetozarevo, la Cathédrale.

СВЕТОЗАРЕВО

Стара црква, која је обновљена 1830. године представља најједноставнији тип из почетка Милошеве владе. Њена основа је једнобродна, са високом олтарном, полукружном апсидом и нижим истуреним полукружним певницама. Јединствен двоводни кров са забатом на западној страни, покрива и олтарну апсиду следећу њен полукружан облик. Посебни кровови покривају певнице. Нема на фасадама никаквих стилских мотива, оне су глатко малтерисане и једино се појављују усечени полукружни прозори и полукружна врата у осовини западне фасаде. У унутрашњем простору изведен је полуобличасти свод од дрвета. Звоник је доцније саграђен у порти.

Нова црква грађена је 1899. године, по плановима архитеката Душана Живановића и Јована Илкића. У основи крстообразна у сложеној просторној композицији, са пет кубета, са хором на западној страни и са полукружном олтарном апсидом, ово решење представља највиши домет црквене архитектуре XIX века у Србији. Високи, одвојен звоник лепих пропорција укомпонован је у складну целину са црквом. Богато детаљисан споља и изнутра овај споменик представља, заједно са својим ужим амбијентом, једну од најлепших архитектонских композиција у специфичној неовизантијској архитектури у Србији.

СВИЛАЈНАЦ

Црква је грађена 1827. године, једнобродна са полукружном апсидом и са звоником на западној страни. Градио је Јања Михајловић. Њена спољна декоративна обрада састоји се, углавном, из лучног фриза испод венца. Звоник је са барокним завршетком. Иконостас је израђен 1831. године. На јужној страни цркве, у порти, налази се гроб војводе Ресавца.

СМЕДЕРЕВО

Црква св. *Ђорђа* завршена 1855. године у основи је тробродна али у комбинацији са пет кубета по типу црква уписаног крста. На источној страни изведене су три апсиде, а у попречној основи крста, у којој је централно кубе, простране певнице обрађене као и олтарна апсида. На западној страни издиже се звоник квадратне основе; он изгледа доста тешко у односу на витка осмоугаона кубета. Целокупна композиција која је и под извесним утицајем архитектуре црква манастира Манасије, делује новим утиском у коме се опажа покушај стварања српског романтизма, али, који се у ово доба није продужио овим правцем. Ово дело познатог македонског градитеља Андреје Дамјановића, обилује и изразитом декорацијом са мотивима српско-визан-



11. Смедерево, црква св. Ђорђа

11. Smederevo, église Saint-Georges.

тијским, барокним и оријенталским и представља посебну вредност споменика.¹⁵

СОКОБАЊА

Црква једнобродна, са звоником, саграђена је 1837. године. Градили су је исти али непознати градитељи цркве у Алексинцу. У цркви испод свода узидани су лончићи од глине ради појачања акустике.

ТЕКИЈА

Црква св. *Николе* грађена је 1879. године, једнобродне основе, величине 14,0 х 6,0 м, са звоником на западној страни.

ТРСТЕНИК

Црква је саграђена 1900. године по плановима архитекте Душана Живановића. Она је крстообразног просторног решења са једним кубетом, са хором. Црква представља складну спољну и унутрашњу композицију, заједно са звоником који је одвојено подигнут. Овај споменик је карактеристичан за нов правац архитектуре Д. Живановића, у црквеној архитектури, где, напуштајући неовизантијске угледе Ханзенове школе прихвата српску традиционалну црквену архитектуру. У пластичној декоративној обради овде се Живановић инспирише мотивима моравске школе са Лазарице и Љубостиње.

ЋУПРИЈА

Једна од најстаријих цркава из доба кнеза Милоша једнобрда, без звоника, грађена је овде око 1830. године, углавном по истом типу као стара црква у Светозареву, а вероватно је градио исти градитељ. У њеној оскудној орнаментици, око портала, запажа се оријентални утицај. Црква има леп иконостас. Звоник у порти саграђен је 1900. године, по плану архитекте Милорада Рувидића.

ТИТОВО УЖИЦЕ

Црква је грађена 1844. године, једнобродна са четвртастим певницама малог испода, са полукружном апсидом олтара и са звоником изнад улаза. Споља је једноставне архитектуре, пластике сличне као на Топчидерској цркви, а звоник је релативно низак. Сликарске радове изводили су Милија Марковић из Пожаревца и Димитрије Постниковић из Сремских Карловаца, 1851. године. Резбарије дрвеног иконостаса и столова радио је Димитрије Ђешковић из Крушева.

¹⁵ Арх. Крум Томовски: Мајстор Андреје Дамјанов (1813—1878), Црква св. Горги во Смедерево, 30—31, Скопје 1966.

ЧАЧАК

Црква св. *Вазнесења*, представља посебан пример црквене архитектуре у Србији. Саграђена је на месту средњовековне цркве, међутим до XVIII века на овом је месту била џамија, која је за време Евгенија Савојског, преобраћена у цркву; после одласка Аустријанаца још једном је постала џамија, док за време кнеза Милоша није дефинитивно преправљена за цркву и освећена 1836. године. У њеном наосу видљиви су шиљати луци који носе кубе, заостали елементи турске епохе. После 1840. године испред цркве је дозидана припрата са два звоника па је и целокупна спољна архитектура била изведена у романтичарској композицији за коју је Каниц оставио цртеж. Данашњи изглед потиче с почетка XX века, по реконструкцији архитекте Пере Поповића и представља потпуно измењену архитектуру. У целини пружа хармоничан утисак. Велики број икона је из 1836. године, а двери на иконостасу из 1846. године израдио је Живко Пожаревљанин. Доцније, 1895. године цркву је живописао Настас Томић, Србин из Македоније.

ШАБАЦ

Црква је обновљена 1850. године, али је подигао знатно раније Јеврем Обреновић. Доцније је више пута страдала, нарочито у рату 1915. године, па је затим обновљена. Стари тип једнобродне основе проширен је на западној страни додатком припрате, са бочним ризалитима, вероватно 1857. године, па је цео овај предњи део са новим звоником изведен у другој архитектури: док је стари део цркве са олтаром и певницама декорисан слепим аркадама и лучним фризом по ранијим примерима, предњи део са звоником је у закаснелом класицизму. Само кубе звоника, на осмоугаоном тамбуру, мешавином је византијских и барокних елемената из обнове после првог светског рата.

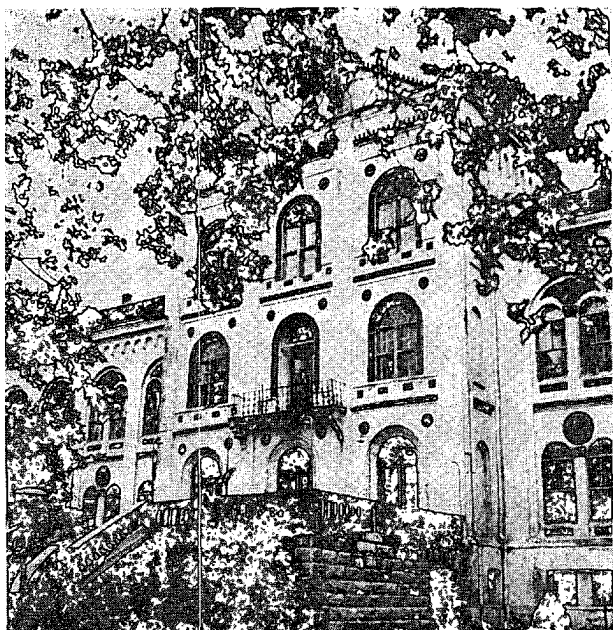
II

ГРАЂАНСКА АРХИТЕКТУРА

АЛЕКСИНАЦ

Основна школа, грађена почетком XX века по, пројекту архитеката Душана Живановића и Драгутина Ђорђевића, представља један од карактеристичних примера србијанске архитектуре еклектичког ренесанса у доба академизма. Сама зграда је пространа, са приземљем и спратом, а цео амбијент који је овде створен са црквом, овом школом и двома грађевинама, истина, мање архитектонске вредности, чини један од доста ретких урбанистичких целина с краја XIX и почетка XX века.

Учитељска школа, саграђена је 1908. године, по пројекту архитекте Веселина Трипковића. (Његов је пројекат и за стару основну школу у Београду, у Његошевој улици, позади III мушке гимназије).



12. Аранђеловац, Старо здање према парку

12. Arandelovac, maison appelé »Staro zdanje« dans le parc de la station thermale Bukovička Banja.

АРАНЂЕЛОВАЦ

Старо здање, у Буковичкој бањи, пројектовао је архитекта Коста Шрепловић, а изводио је радове грађевинар Шулиц. Изградња је започета 1868. године, а завршена 1872. Замишљено као летњиковач кнеза Михајла, али после његове погибије, намењено бањском дому, са хотелом, па је и изградња знатно била смањена у односу на ранији пројекат. Основа главног, првобитног дела, према парку садржи наглашен средњи блок, фланкиран бочним крилима, са собама у двоструком тракту и ходником позади. Простран хол у приземљу, са стубовима и сводовима, и дворана на спрату, потсећају на решење основе у Капетан Мишином здању у Београду. Спољна архитектура привлачи својом оригиналном обрадом, у знатној мери је под утицајем Неволине архитектуре Капетан Мишиног здања. Шрепловић је међутим, овде прихватио чист романтизам, на бази оригиналних романских елемената и мотива деокрације. Зграда је доцније у два маха обновљана и дозиђивана, па данас сачињава цео затворен блок, са двориштем у средини. Главна решење парка испред Старог здања, такође је дело архитекте Шрепловића.

БЕОГРАД

Зграда реалке, у Узун Мирковој улици, најстарија је заостала зграда у архитектури класицизма у Србији. Саграђена је 1836—37. године, по плановима инжењера Франца Јанкеа. То је приземна породична кућа, коју је подигао Цветко Рајовић, тадашњи управник града. Карактеристична је њена фасада са дорским стубовима пуне пластике у средини и снажним пиластрима, на крајњим пољима. Зграда је затим дуго припадала страном конзулату, а

од 1863. године у њој је смештена београдска реалка; 1882. године дозидана је и посебна ниска зграда са учионицама, а почетком XX века, према Калемегдану, нова зграда са приземљем и спратом.

Конак кнеза Михајла у Топчидеру. Завршен је 1860. године, а по положају на стрмој страни брега, па и по архитектури, сличан је конаку кнеза Александра Карађорђевића у Брестовачкој бањи, грађеног неколико година раније. Вероватно је и градитељ исти. Зграда садржи према путу ниско приземље и спрат, који је према дворишту, одакле му се прилази скоро раван са тереном. Основа је симетрична а у спољној архитектури истичу се романтичарски елементи: лизене, зупчасти фризи и полукружни прозорски оквири. Интересантна је засведена велика просторија приземља, са прилазом са пута која нема видљиве комуникативне везе са спратом.

Капетан Мишино здање (Студентски трг 1). Оно је завршено 1863. године, по плановима и детаљима архитекте Јана Неволе. Првобитна намена за дворач није остварена, већ га је сам сопственик, капетан Миша Анастасијевић, још пре завршетка, завештао држави за просветне сврхе. Тако је већ у самом почетку претрпела мање преправке и дограђивања да би се прилагодила намени: гимназији и Великој школи, а уз ове, читав низ година овде су били смештени и библиотека са музејом и Министарство просвете. Тада је зграда, са приземљем и два спрата према тргу, имала само краћа бочна крила; остали делови према дворшту, доцније су дограђивани.

Основа здања је симетрична, са интересантним пространим вестибилем у средини, са стубовима и сводовима и са великом свечаном двораном на другом спрату. Бочно, са обе стране стубила развијају се декоративна степеништа. Спољна архитектура, надахнута мешавином богатог немачког романтизма и угледима на ломбардијски ренесанс, представља најлепши пример романтичарске архитектуре у Србији. Радове је изводио тада познати грађевинар Јозеф Штајнлехнер.¹⁶ Данас је у згради Ректорат београдског универзитета.

Прва варошка болница (улица Ђорђа Вашингтона 19). Планове за ову грађевину израдио је архитекта Јосиф Френцл, 1855. године, али је зграда подигнута тек 1865. године, после његове смрти. Радове је изводио грађевинар Јозеф Штајнлехнер. Зграда садржи висок сутерен, приземље и спрат, са ијентересантним решењем основе дубоког предњег тракта и са ходником позади. У основи ове симетричне композиције је монументално степениште са три паралелна крака, а фронт зграде је дуг 52,0 м. Спољна архитектура романтичарска, и по композицији маса и по примењеним елементима, решена по угледу на болничке зграде овог Доба у Аустрији и Немачкој. И данас служи као болница (Очна клиника).

Српска круна, зграда бившег хотела код Калемегдана, саграђена је 1867. године, у стилу мирног еклектичног ренесанса и представља један од ретких репрезентативних објеката из овог доба. По извесним

¹⁶Посебна монографска студија о Капетан Мишином здању, арх. Богдана Несторовића, у Годишњаку музеја града Београда, 1962.

аналогијама у основи, са зградом у Кнез Михајловој ул. 40 (бивша управа Монопола), може се предпоставити да је пројектовао исти архитекта, Андрија Вуковић. Зграда има приземље и спрат и развија се на три фронта.

Народно позориште је саграђено 1869. године, по плановима архитекте Александра Бугарског, а радове је изводио грађевинар Јозеф Штајнлехнер. Зграда је у своје доба, и по решењу основе и по спољној и унутрашњој композицији, пружала скроман али веома складан изглед архитектуре ренесанса. Међутим многим доцниим преправкама и дозиђивањем изгубила је своју првобитну архитектонску композицију. По плановима архитекте Јосифа Букавца, израђеним 1914. године, Народно позориште је потпуно изменило своју спољну архитектуру.¹⁷

Зграда у Змај Јовиној ул. 24, представља један од карактеристичних примера романтичарске архитектуре у Београду, из доба око 70-их година. Зграда има приземље и висок сутерен. У основи решење је са двоструким трактом и ходником позади у који се улази бочно из покривеног колског пролаза. У спољној композицији опажа се, поред симетричног дела са двојним прозорима дозидак, који вероватно, није из истог времена. Нарочито је изразит завршетак главног дела фасаде, са лучним фризом и декоративном атиком. Слично решење фасаде пружала је зграда на Теразијама „Златан крст“ (порушена), на чијем је месту саграђена грађевина са рестораном „Душанов град“. Таквих примера има у Војводини одакле је, вероватно, био и градитељ овог споменика.

Зграда Јулке Гарашанин (Кнез Михајлова ул. 43), такође је у стилу романтизма, са еклектичним романским елементима, са лизенама и изразитим лучним фризом, и са високом атиком над средњим ризалитом. Садржи приземље и спрат. Нарочито спратни део фасаде представља леп пример немачког романтизма, складних пропорција. Градитељ је непознат.

Зграда Радована Барловца (бивша управа Монопола, у Кнез Михајловој ул. 40), саграђена је 1870. године, по пројекту архитекте Андрије Вуковића, са приземљем и два спрата већ у изразитом стилу ренесанса у лепим пропорцијама детаља, са балконима, са снажним главним венцем, са конзолама и атикама на бочним ризалитима. Карактеристична је и основа са унутрашњим затвореним дворштем. На згради су дозидана два спрата 1922. године и њена је фасада тада делимично измењена.

Група зграда у Кнез Михајловој улици (бр. 46, 48, 50) представља посебну архитектонску и урбанистичку споменичку вредност, из доба између 1869. и 1870. године. Овом низу припададе су и многе друге зграде, са обе стране улице које су, на жалост, порушене.¹⁸ Нарочито се истичу њихове фасаде, свака са посебним стилским карактеристикама романтичарског доба и прелаза у еклектизам. Може се запазити проученост детаља и одлична њихова израда, лепе пропорције и сигурна рука пројектаната, који су,

остали анонимни. Нарочито је интересантна зграда тзв. „Крстина механа“, са потпуно различитим стилском обрадом делова фасаде, коју међутим, завршава јединствен главни венац са богатим лучним фризом.

Стари двор (сада Скупштина града Београда). Према дворској башти, а на углу улице Маршала Тита и Драгослава Јовановића, саграђен је овај двор, између 1882. и 1884. године, по плановима архитекте Александра Бугарског. Овај споменик, значајних димензија, представља богату просторну композицију у архитектури академизма, са применом ренесанских, барокних и античких елемената. Ово је несумњиво најзначајнији споменик архитектуре у Београду и Србији с краја XIX века, а нарочито се истиче његова фасада према врту, са истуреним терасама и са каријадама на другом спрату. За време другог светског рата, био је делимично порушен, те је после рата преправљен споља и изнутра. Нарочито је измењена његова североисточна фасада и изостала су кубета на угаоним ризалитима према врту. Преправке су извршили архитекти: Д. Брашован, М. Минић и А. Ђорђевић.

Кућа Косте Месаровића, изведена је у Кнез Михајловој ул. 18, по плановима архитекте А. Бугарског, 1883. године, са приземљем и два спрата. (После I. светског рата дозидан је још један спрат, по плановима арх. Д. Владисављевића). Нарочито се истиче богата спољна архитектура, са каријадама и балконима, са балустрама и лепим пропорцијама целине.

Железничка станица је подигнута 1884. године, по плановима и детаљима архитекте Драгутина Милутиновића, а према скицама бечког архитекте фон Шлихта. Представља пространу и разуђену композицију хармоничне целине и складних детаља. После првог светског рата знатно је преправљен њен централни део.

Зграда Терзибашића, у Кнез Михајловој ул. бр. 45, са приземљем и спратом, изведена је по плановима архитекте Јована Илкића, 1884. године, са складним елементима ренесанса, нарочито, истакнутог средњег ризалита, са декоративном обрадом отвора, са балконом и са наглашеном атиком. Вероватно је ово један од првих самосталних радова архитекте Илкића.

Зграда Удружења књижевника (некада породична кућа министра М. Пироћанца, у Француској ул. 7), саграђена је 1884. године, са приземљем и спратом, са богатим решењем основе око централног вестибила и са складним фасадама у стилу ренесанса. Раније је на њеним фасадама био израђен фриз, у техници „зграфита“, али је доцнијим преправкама нестао. Може се предпоставити да је и ову зграду пројектовао архитекта Јован Илкић.

Зграда Алексе Крсмановића (Теразије 34). Саграђена је 1885. године, по плановима и детаљима архитекте Јована Илкића, као господска стамбена зграда, са високим приземљем према улици, а спратом пре-

¹⁷Посебна монографска студија о Народном позоришту, арх. Богдана Несторовића, у Годишњаку музеја града Београда, 1956.

¹⁸Знатне вредности је била спратна зграда преко пута ових (угао Кнез Михајлове и ул. 7. јула), у којој су, на спрату, биле просторије Грађанске касине.

ма врту. Представља један од најлепших и најпространијих објеката ове врсте с краја XIX века у Београду и Србији. Архитектура је у богатом бароку, хармоничних елемената и мотива, а решење основе са централним вестибилем, просторијама око њега и терасом према врту, изведено је раскошно и са богатим материјалима. Данас је цео ентеријер претрпео знатне измене. Зграда је током времена мењала намену, а данас је у њој „Протокол“ Секретаријата за иностране послове.

Зграда Стојана Вељковића (Бирчанинова ул. 21). Представља такође решење распореда господарске породичне куће, са приземљем и спратом, са пространим и удобним просторијама, док је спољна архитектура ове слободне зграде релативно једноставна, у духу закаснелог романтизма, на бази ренесанса. Грађена је око 1885. године, али аутор није познат.

Зграда Димитрија Јоксића (доцније министра Милована Миловановића), Генерала Жданова ул. 18. Саграђена је 1884. године са приземљем и спратом, као породична кућа. Карактеристична је фасада богате барокне архитектуре, нарочито горњег спрата са каријатидама. Претпоставља се да је пројектант ове зграде А. Бугарски или Ј. Илкић.

Зграда у Ломиној ул. бр. 42 представља карактеристичан пример породичне куће у последњој четврти XIX века, са двотактном основом и бочним улазом. Услед пада терена према врту, зграда садржи приземље и спрат, са тремом и терасом у средњем делу. Истиче се и композиција фасаде са седам осовина, са коринтским пиластрима и складном обрадом прозорских оквира. Зграда је саграђена 1885. године, али је реконструисана 1912, по пројекту архитекте Драгутина Ђорђевића.

Дом св. Саве (Цара Душана ул. 13). Зграду са приземљем и два спрата пројектовао је архитекта Јован Илкић 1889. године у стилу раног ренесанса, са елементима еkleктичног романтизма, нарочито израженим у лучном фризу завршног венца, над средњим ризалитом. У згради је била смештена I мушка гимназија после иселења из капетан-Мишиног здања. Године 1924. арх. П. Бајаловић додао је и трећи спрат, идентичне архитектуре као други, и задржао је исти завршетак.

Државни савет и Главна контрола, у Кнез Милошевој улици, у првобитном решењу само предњег дела, саграђен је 1889. године, са приземљем и спратом, у мирном ренесансу, по пројекту архитекте Душана Живановића. Карактеристично је изражавање двојне намене зграде, са два улаза у средњем ризалиту. Зграда је у два маха реконструисана: прво је, између два светска рата, дограђен читав блок позади старог дела и подигнут још један спрат, затим је, после другог светског рата, дограђен још један спрат и висока атика, тако да је првобитна архитектура знатно измењена.

Народна банка. Угао према улици 7 Јула и Цара Лазара саграђен је 1889. године, а затим је цео блок подигнут после 1922. године. Оба дела пројектовао је архитекта Константин А. Јовановић. Зграда представља, са високим приземљем, два спрата и мансардом, богато решење академске архитектуре европског нивоа. И унутрашњост овог архитектонског

споменика одликује се низом лепо компонованих холова, вестабила, степеништа, галерија и дворана. Ово је најмонументалније дело арх. К. Јовановића у Србији, у чијој је композицији лепих пропорција и проучених детаља нарочито изразит ритам ренесанских прозора и њихова усклађења обрада по спратовима.

Задужбина Николе Спасића (Кнез Михајлова ул. 33). Саграђена је 1889. године, по плановима архитекте К. Јовановића. Представља импозантну трговачко-стамбену зграду свога доба, са монументалним улазом у приземљу, из кога се затвореним тремовима — галеријама, долази до два степеништа за спратове. Решење основа спратова је још по старом систему двоструког тракта, са ходником позади. Спољна академска композиција, са мотивима ренесанса, високим кровом и четвртастим кубетима представља веома успело архитектонско дело из последње деценије XIX века.

Зграда Марка Стојановића (Кнез Михајлова ул. 53—55), такође је дело архитекте К. Јовановића, интересантно по својој двојној основи различитоог р-шења и садржине, укомпонованој у јединствен архитектонски облик, са складним ренесансним елементима. Ова грађевина, са приземљем и спратом, развија се на три фронта и на угловима је завршена кубетима, која су с краја XIX и почетком XX века била изразити пратиоци архитектуре академизма. Зграда је саграђена 1889. године.

Зграда браће Крсмановић на Сави (Карађорђева ул. 59). Интересантна по својој фасади, у еkleктичном бароку, са мешавином ренесанских мотива, али са извесним нескладом у пропорцијама појединих делова и са тешком атиком. Зграда је саграђена око 1890. године, по пројекту инжењера Милоша Савчића и архитекте Гашпара Бекера.¹⁹

Зграда друштва „Краљ Дечански“ (Светозара Марковића ул. 72), саграђена је 1893. године, по пројекту архитекта Милорада Рувидића и Драгутина Ђорђевића, са класичном симетричном ооном, са израженим крајњим ризалитима и улазом у средини. Зграда садржи приземље и спрат и навишена је у средњем делу високом атиком, у виду зарубљеног тимпанаона. Са рустиком у приземљу и поделом тосканским пиластрима на спрату, архитектура ове грађевине представља карактеристике немачког еkleктичног ренесанса.

Основна школа у Душановој ул. представља простран објекат, карактеристичног решења основе школских зграда, са посебним улазима и степеништима за мушкарце и девојчице, са засеченим углом на коме се развијају главни мотиви архитектуре, и где је, у другом спрату, пројектована свечана дворана. Зграда садржи приземље и 2 спрата, а подигнута је 1893. године, по пројекту архитекте Милана Капетановића, у еkleктичком ренесансу, једноставних елемената.

Старо Министарство правде. Ова зграда, на Теразијама, саграђена 1893. године, по пројекту архитекте Светозара Ивачковића, представља не само

¹⁹По Гордани Гордић, Саопштења 6. Завода за заштиту споменика културе града Београда, 1966.

висок домет концепције академске архитектуре овог доба, већ и веома складну композицију у стилу неоренесанса, са рустичном обрадом приземља и чистим решењем спрата, без икакве поделе површине, где се на црвеној подлози, изведеној од керамичких плочица, истичу пропорције прозора и њихове обраде. Зграда је имала и високу атику са балустрама, која данас више не постоји.

Палидулска основна школа. Саграђена је у Таковској улици, поред Ботаничке баште, 1894. године. Класична основа, на широком фронту, садржи средњи, истакнут део, и два кратка, бочна крила, са испадима на фасади, која својим пуним масама дају погодан оквир средњим деловима. Двојност намене (за мушку и женску децу) изражена је у средњем ризалиту, двојним наглашеним улазима. Зграда садржи приземље и спрат; пројектовао је архитекта Милан Антуновић, а радове је изводио предузимач Ђура Николић.

Официрски дом (сада студентски културни центар), саграђен је 1895. године, на углу улице Маршала Тита и Генерала Жданова, по пројекту архитеката Јована Илкића и Милорада Рувидића. Разуђане основе, са округлом масом на углу, завршаном шиљатим кубетом, ова грађевина, у спољној композицији, представља архитектуру касног романтизма, у коме је веома изразито у масама, елементима и површинској обради подржан стил флорентинског ренесанса. У својим ентеријерима зграда је реконструисана.

Стара Класна лутрија (у Васиной ул. бр. 20) спада међу карактеристичне архитектонске композиције из доба академизма у Србији. Грађена је 1896. године, по пројекту и детаљима архитекте Милана Капетановића. У складним пропорцијама и изразитим детаљима нарочито пада у очи поља средњег прозора и фриза испод венца, обрађени мотивима декоративног сликарства. Зграда садржи приземље, обрађено у рустици и спрат, са богато детаљисаном архитектуром, у мешавини мотива неоренесанса и необарока. Данас је у згради смештен Историјски архив Београда.

Зграда Јеврема Грујића (улица Лоле Рибара 17). грађена је 1896. године, за становање познатог српског државника, по плановима архитекте Милана Капетановића. У својој спољној архитектури има додирних тачака са зградом Класне Лутрије. Међутим, овде падају у очи поља средњег прозора и фриза испод венца, обрађени мотивима декоративног сликарства, које је израдио Доменико д' Андреа, познат по многим сличним радовима у Београду, у послед-ђњој четврти XIX века и на прелазу у XX век.

Нова зграда војне академије. Она се налази у улици Генерала Жданова, између Бирчанинове и Немањине. По пројекту архитекте Димитрија Т. Лека, 1898. године, изведен је део на углу Бирчанинове улице, са приземљем и спратом, у стилу слободног неоренесанса, а почетком раздобља између два светска рата, саграђен је и остатак до Немањине улице, у истој архитектури.

Зграда на углу ул. 7 Јула и Цара Лазара, саграђена је крајем XIX века, по пројекту архитекте Јована Илкића. Ова, углавном трговачка кућа, инте-

ресантна је по својој концепцији просторног решења, где се први пут у Београду, изнад приземља са локалима, појављује мезанин. Архитектонски је нарочито наглашен горњи спрат, који је надвишен атиком и мансардним кровом, са сегментастим куполама.

Зграда Димитрија Крсмановића (у ул. Симе Марковића 2), преко пута Саборне цркве, саграђена је по пројекту архитекте Милорада Рувидића, крајем XIX века. Спада међу најбоља остварења овог архитекте у стилу немачког еклектичког ренесанса, а у области стамбене архитектуре. Истиче се функционално решена основа, на оштром углу око централног вестибила и академска композиција фасада, лепих пропорција и проучених детаља.

Зграда Косте Миленковића, у Змај Јовиној ул. 9, представља проучено решење основе индивидуалне породичне куће, са приземљем и спратом, решене око централног предсобља и аксијално постављеног степеништа. Композиција фасаде је у лакој рустици, са ренесансном обрадом и наглашеним бочним улазом, надвишеним балконом, са балустрама. И ово академско решење припада архитекти К. Јовановићу. Зграда је саграђена с краја XIX века, а 1960. године дозидана су два повучена спрата.

Зграда Марка Стојановића, у Париској ул. 15, такође је пројектовао арх. К. Јовановић, 1900. године, као индивидуалну породичну кућу, са приземљем и спратом, и има све квалитете поменуте зграде у ул. Змај Јовиној 9.

Зграда Ђорђа Вуче, на Теразијама, позната као „Палата Атина“, саграђена је по плановима архитекте Димитрије Т. Лека, 1900. године, и представља најбоље дело овог архитекте. Са локалима у приземљу и два спрата са становима, нарочито се истиче применом ложа у оба спрата, лепих пропорција и архитектонске обраде, а исто тако и складном композицијом целине, са слободним коришћењем архитектонских елемената и мотива декорације. Радове је изводио предузимач Јанаћко Костић.

Дом „Анкера“, бечког осигуравајућег друштва, на Теразијама бр. 26, саграђен је 1900. године, са приземљем и два спрата, у стилу ове епохе, једноставног академизма, у који се уводи вертикално пружање на фасадама, наглашено лизенама. Оне су овде обрађене у лакој рустици. Планове је израдио архитекта Милан Антоновић, вероватно по скицама бечких архитеката.

Зграду друштва за улепшавање Врачара, у Његошевој ул. бр. 1, пројектовао је 1901. године архитекта Милан Антоновић. Зграда, са приземљем, једним спратом и мансардом у назидку, нема посебне архитектонске квалитете, али је карактеристичан завршетак атике, у сецесији, са гвозденим елементима. Овај продор сецесије још је у пуној мешавини са класичним архитектонским елементима.

Зграда Управе фондова. Саграђена је 1903. године, по пројекту архитеката Андре Стефановића и Николе Несторовића. Ово симетрично монументално решење основе, између Васине и Чика Љубине улице, са приземљем и два спрата, представља у спољној композицији у суштини академско решење, у коме су истакнути и елементи неокласицизма, са

коринтским стубовима у средњем делу и снажним лизенама на бочним ризалитима. Међутим примена елемената и мотива слободно је спроведена, а уз то и коришћење материјала — црвених плочица на фасади, доприноси оживљавању целе композиције, коју знатно употпуњују и завршна кубета, лепих пропорција и облика. Радове је изводила Грађевинска задруга у првом делу изградње, а зграда је дограђена 1930. године (продужење из Чика Љубине и Васине улице и блок према ул. Лазе Пачуа) у истом стилу. Од 1951. године у овај згради је смештен Народни музеј, па је унутрашњост реконструисана.

Београдска задруга (Карађорђева ул. 48), грађена је од 1905. до 1907. године, по пројекту архитеката Андре Стефановића и Николе Несторовића. Радове су изводили грађевинари Адолф Шток и Љубиша Барић. Изузетно решење угаоне основе, која се развија по симетрали, угла, остварено је у поступном обликовању унутрашњих простора, од улаза преко декоративног степеништа до дворане са шалтерима. Овај централни део уоквирен је бочним, уличним трактовима. Довољно засечен угао омогућио је богату композицију цеоне фасаде, у чијим се мотивима опажа утицај париске декоративне архитектуре с почетка XX века, у којој је академизам већ изгубио своје основне одлике. На овој згради у Београду први пут се примењују конструкције одармираног бетона. Са по дизањем Београдске задруге почиње интензивнији урбанистички развој савског краја.

Основна школа код Саборне цркве, саграђена је по пројекту архитекте Јелисавете Начић, 1906. године. Радове је изводио предузимач Никола Викторавић. Решење основа и спољна композиција представљају најбоље остварење Ј. Начићеве, а исто тако смишљено решење основе, која се и овде развија по симетрали угла, са широко засеченом угаоном главном фасадом. Спољна композиција, са приземљем у лакој рустици и спратом у неоренесансу, показује брижљив избор одговарајућих архитектонских елемената, који одговарају овој врсти зграда. На спрату изнад улаза, у складно разуђеном делу засеченог угла, пројектована је свечана дворана.

Комплекс војне болнице (Пастерова ул. 2). Значајан је пре свега као први урбанистички пројекат у Београду, сложене архитектонске парковске композиције, са посебним болничким павиљонима и централном зградом управе. Ова је постављена у центру комплекса, у осовини улаза и прилазне улице. Пројекат је израдио архитекта Данило Владисављевић, 1903. године, а радови су изведени око 1906. Карактеристичан је избор архитектуре са еклектичним романским елементима, који су примењивани у Немачкој за ову врсту зграда, али у ово доба већ напуштени.

Зграда у Капетан Мишиној ул. бр. 11, са приземљем и једним спратом, карактеристична је по својој декоративној фасади у мешавини стилова од раног ренесансе до барока. Пројекат су израдили инжењери Коста и Настас Пешика, а саграђена је 1906. године.²⁰

Зграда Милана Павловића (угао ул. 7 јула и Кнез Михајлова, 49). Ово је уствари преправљена већ по-

стојећа зграда, са једним спратом; са додатком другог спрата потпуно је реконструисана фасада, у слободној архитектонској композицији, где се поред класичних елемената и високих лизена примењују мотиви сецесије. Интересантно је решење заобљеног угла, пуне масе, са балконом преко угла у првом спрату и са декоративним витким кубетом. Зграда је обновљена 1906. године, по пројекту архитекте Милана Антоновића.

Трећа мушка гимназија (Његошева ул. 15). Грађена је 1906. године, по плановима архитеката Драгутина Ђорђевића и Душана Живановића. У комбинацији академске архитектуре и китњасте сецесије, представља карактеристичан архитектонски правац Д. Ђорђевића, који је творац декоративних композиција ентеријера и фасада ове зграде. То је уједно и једна од првих модерних школских зграда овог доба, а саграђена је на месту раније војне болнице, коју је пројектовао архитекта Јан Неволла. Радове је изводио предузимач Васа Тешић.

Врачарска штедионица (угао ул. Маршала Тита и Кнеза Милоша). Зграда са приземљем и мецанином, са локалним и два спрата са становима, подигнута је на оштром углу. Карактеристике ове грађевине су чисто решене основе и складна композиција фасада, у којима се опажа утицај немачких остварења у слободној стилској архитектури, где се већ појављују декоративни мотиви сецесије. Леп облик кубета, уздигнутог на високом тамбуру, завршава угаони део зграде. Пројекат је израдио архитекта Данило Владисављевић, а зграду су извели грађевинари браћа Спасићи, 1906. године.

Палата Народне скупштине, започета је 1906. године, али завршена 1936. услед већих прекида за време балканских и првог светског рата. Планове је израдио архитекта Јован Илкић у стилу академизма, са елементима неокласичне архитектуре. Планови су доцније, услед функционалних потреба, знатно мењани у унутрашњим просторијама и појединим детаљима слоја. Ове измене углавном је спроводио архитекта Павле Илкић, син Јована Илкића, у Министарству грађевина, а поједине детаље, нарочито у ентеријерима, радио је и архитекта Николај Краснов. Зграда представља најрепрезентативнију грађевину Србије и историјски споменик многих политичких збивања новије историје Југославије.

Касарна VII пука (угао Немањине ул. 15 и ул. генерала Жданова). Ова пространа грађевина, са главном фасадом на широко засеченом углу, грађена је 1907. године, у стилу еклектичног немачког ренесанса, а по пројекту архитекте Драгутина Ђорђевића. Карактеристични су на фасадама мотиви који представљају симболички војну грађевину (оклопи, штитови и др.). Радове је изводио инжењер Јован Смедеревац. Последњи спрат је дозидан после првог светског рата, по плановима архитекте Блаже Вукићевића. Тада је зграда додата Министарству војном, а дотле је била једна од првих модерних касарни у Србији.

Зграда трговца Стаменковића (угао ул. 7. Јула 41 и Узун Миркове). Ова грађевина, са зеленим керамичким плочицама на фасадама представља, поред карактеристичне сложене основе (обухватајући две раздвојене зграде) и једну од првих композиција

²⁰ По Гордани Гордић, наведено дело.

чисте сецесије, без комбиновања са класичним архитектонским мотивима. Зграда садржи приземље, са локалима и два спрата, са становима. Саграђена је 1907. године, по пројекту архитекте Николе Несторовића.

Робни магацин у ул. 7 Јула 16. Претпоставља се да је пројекат израдио инжињер Виктор Азријел.¹² Зграда је подигнута 1907. године, са подрумом, приземљем, две галерије и подкровљем. Њена спољна композиција и по материјалу (мрамор и стакло у гвозденој конструкцији) и по архитектури, са мотивима бечке сецесије, представља један од првих споменика ове врсте у Београду.

Осигуравајуће друштво „Росија”, грађевина боље позната под именом хотел „Москва”, на Теразијама, саграђена је 1906—7. године, по плановима архитекте Јована Илкића, у сарадњи са руским архитектама из Петрограда, у стилу сецесије, у којој се опажа утицај руске архитектуре почетка XX века. Ова импозантна зграда, солидно изведена и богато обрађена у спољној архитектури, са плочама од шведског гранита у приземљу и керамичком облогом у спратовима (набављеној у Пешти), била је у своје доба најупадљивија и највећа у Београду, па је деценијама стварала његову карактеристичну силуету (до подизања палате „Албаније”, 1938. године). Радове је изводио грађевинар Карло Кнол.

Зграда Арона Левија, ул. 7. Јула 39, саграђена је по пројекту архитекте Стојана Тителбаха, 1907. године. У спољној композицији ове зграде запажа се комбинација стилских елемената и сецесијских мотива декорације. Равне површине су обложене клинкер опеком.

Официрска задруга (на углу ул. Генерала Жданова и Масарикове), саграђена је 1908. године, по плановима архитекте Светозара Јовановића. Посебно пада у очи просторно и конструктивно решење ентеријера ове робне куће, чија је намена, и у спољној композицији, јасно изражена. Ово је једна од најкарактеристичнијих грађевина у стилу немачке сецесије у Србији. У пројектовању су сарађивали и архитекти: Данило Владисављевић и Владимир Поповић.

Зграда Ђорђа Вучана Сави (Карађорђева ул. 61). Саграђена је 1908. године, по пројекту архитекте Димитрија Т. Лека, а радове је изводио предузимач Јанаћко Костић. Ова пространа грађевина, у духу сецесионистичких композиција, са широко засеченим углом, садржи у приземљу локале и на спратовима станове.

Стара телефонска централа (Косовска ул. 47). Саграђена 1908. године, по пројекту архитекте Бранка Таназевића, представља, заједно са фасадом старог Министарства просвете на Теразијама, један од најзначајнијих и нових примера покушаја стварања новог „српско-византијског” стила или стварања специфичне српске сецесије са фолклорним и традиционалним мотивима.

Стара обсерваторија (Булевар ЈНА 8). Саграђен је 1908. године, по пројекту архитекте Димитрије Т. Лека. Композиција овог слободног павиљона специфичне намене, инспирисана је преживелом романтичарском архитектуром, по угледу на немачке грађевине ове врсте из XIX века.

Смедеревска банка (Теразије 39) Ова грађевина која је саграђена 1910. године по пројекту архитекте Милорада Рувидића, представља изванредан пример архитектуре сецесије. Композиција фасаде лепих пропорција истакнута је и дубином лођа и испадима еркера и балкона. Зграда садржи приземље, мецанин, два спрата и подкровље, а основе, на уском фронту, развија се у дубину дворишта.

Зграда Михајла Ђурића (угао ул. 7. Јула и Јевремове) саграђена је 1910. године, по пројекту архитекте Јована Новаковића. Спољна архитектура представља значајан покушај стварања српског националног стила, са фолклорним и српско-византијским мотивима.

Вила пуковника Живојина Бабића, у ул. Кнеза Милоша, такође је изведена по пројекту архитекте Јована Новаковића, 1910. године, и у истој архитектури као претходна.

Санаторијум Врачар (угао ул. Бирчанинове, 5. и Генерала Жданова) саграђена је 1910. године, по пројекту архитекте Николе Несторовића. Ова грађевина функционалне основе, са сутереном, приземљем и два спрата и у спољној композицији представља мирну скоро безорнаменталну архитектуру. Радове су изводили предузимачи Талви и Бенароја. Доцније је подигнута мансарда и дограђено крило из Бирчанинове улице.

Хотел Бристол (Карађорђева ул. 50), грађен је 1910—12. године, по пројекту архитекте Николе Несторовића. Радове је изводио грађевинар Љубиша Барић. Овај велики блок, окружен улицама, представља комплексно решење основе, са локалима у приземљу, а у спратовима је делимично хотел, делимично станове. Спољна композиција, слободне архитектонске концепције, садржи извесне стилске елементе, али је декорација у пуном смислу сецесионистичка.

Прометна банка (угао. кнез Михајлове ул. 26 и Змај Јовине), саграђена је по пројекту архитекте Данила Владисављевића 1912. године, а радове је изводио предузимач Карло Кнол. Она је садржавала у приземљу локале, у првом спрату просторије банке, а у другом просторије осигуравајућег друштва „Србија”. У спољној композицији, која није потпуно лишена академске основе, спроведена је богата декоративност са мотивима блиским сецесији, али је сачуван склад целине.

Хотел Петроград на тргу Братства и Јединства, завршен је око 1912. године, у модернизованом стилу академизма по пројекту архитекте Петра Поповића. Делимично оштећен за време рата 1941—44 године, реконструисан је и променито намену. Данас је његова оригинална архитектура потпуно измењена.

¹²Вероватније је да су планови и детаљи рађени у Бечу.



13. Ваљево, Основна школа, детаљ улаза

13. Valjevo, Ecole primaire, détail de l'entrée.

Цокеј клуб (зграда Милана Павловића), на углу Топличног венца и Грачаничке ул. 18). Саграђен је по пројекту архитекте Николе Несторовића, 1912. године. Радове је изводио предузимач Стојан Вељковић. Ова зграда са сутереном, приземљем и спратом, предвиђена је за један стан, који се развија око централног хола. Између два светска рата зграда је претворена у Цокеј-клуб, када је дограђена



14. Велико Градиште, зграда бившег Начелства у суду

14. Veliko Gradište, l'immeuble de l'ancienne sous-préfecture et du tribunal.

и велика дворана за забаве. У спољној композицији комбиновани су елементи стилске архитектуре, са богатом сецесионистичком декорацијом.

Старо Министарство просвете, на Теразијама, преправљено је и дозидано 1912. године по пројекту архитекте Бранка Таназевића. Овде је нарочито изразита композиција фасаде, са мотивима српско-византијским и фолклорним, у покушају стварања српског националног стила.

Зграда у Његошевој ул. 11, такође је саграђена 1912. године, по пројекту архитекте Б. Таназевића и у истом покушају остварења српског националног стила.

Нови двор (угао ул. Маршала Тита и Добрињске) изведен је по пројекту архитекте Стојана Тителбаха, у слободном академизму. Његово грађење започето 1912. године, завршено је после Првог светског рата. Године 1952. дограђен је део са колонадом према врту, по пројекту архитекте Милана Минића. Сада је у згради Извршно веће Србије.

Српска академија наука (Кнез Михајлова ул. 35.) По пројекту архитеката Андре Стефановића и Драгутина Ђорђевића, започета 1912. године, ова велика зграда, комплексног решења основе, завршена је 1924. године. После Првог светског рата радове је изводило чешко предузеће инж. Матије Блеха. Данас је у унутрашњем простору и садржају зграда знатно измењена. У спољној композицији истичу се складне пропорције делова и целине и преобилна декорација, у којој поред стилских мотива и фигуралних делова, падају у очи и разнолики мотиви сецесије. Зграда садржи приземље, мецанин и три спрата, а средњи, наглашени део главне фасаде завршен је великим кубетом.

Извозна банка (Теразије 5). Изведена је по пројекту архитекте Данила Владисављевића. Њено грађење је започето 1914. године, али је услед рата завршена 1924. Ова дубока грађевина са пасажом, са приземљем, мецанином и пет спратова, у спољној композицији представља доста тешку, модернизовану архитектуру, са богатом сецесионистичком декорацијом. Њен првобитни завршетак у виду изразите високе атике, данас не постоји.

БРЕСТОВАЧКА БАЊА

Конак кнеза Александра Карађорђевића, грађен 1856. године има интересантну основу у којој се опажа тежња да се оствари извесна репрезентативност, са вестибилном у чијој се оосвини пружа једнокрако степениште од камена и са галеријом на спрату. Цела зграда је малих димензија (11,70 X 15,55 м), али даје утисак дворца и у спољној и у унутрашњој композицији, ма да у скромној архитектури романтизма са елементима раног ренесанса.

ВАЉЕВО

Основна школа, грађена 1871. године, простране, правилне и симетричне основе, јасно раздвојене на два дела (за мушкарце и девојчице), са портиком у средини, у виду трема надвишеног тимпаноном и

звоником. Спољна архитектура ове приземне зграде, оплемењена је хармоничном поделом и обрадом у закасном класицизму.

Гимназија, грађена 1908. године, по пројекту архитеката Драгутина Ђорђевића и Душана Живановића. У комбинацији академске архитектуре и сецесије, представља у спољној композицији једно од најбољих остварења ове декоративне архитектуре. Зграда је по композицији слична III мушкој гимназији у Београду, коју су пројектовали исти архитекти.

Начелство и суд, комплекс управних зграда с почетка XX века, по пројекту архитекте Јована Илкића. И у основама и у спољним изгледима, одликују се чистом композицијом у академској архитектури. Зграде садрже сутерен, приземље и спрат.

Окружна пољопривредна школа са становима, грађена је 1912. године, по пројекту архитеката Бранка Таназевића и Драгутина Маслаћа. Радове је изводио предузимач Никола Вујић.

Артиљеријска касарна, грађена је 1906. године, по пројекту архитекте Данила Владисављевића.

ВЕЛИКО ГРАДИШТЕ

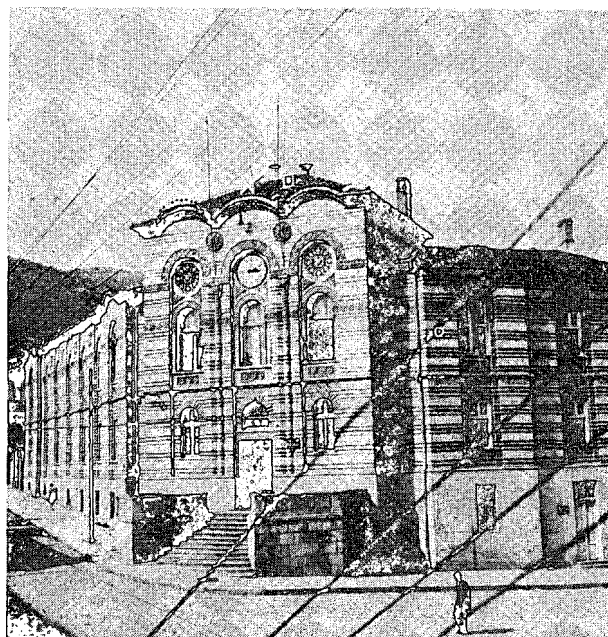
Комплекс: црква, гимназија, основна школа и среско начелство представљају центар вароши који, ма да грађен у различитим епохама, представља оригиналну урбанистичку целину. Црква (већ раније забележена) најстарија је, а за њом приземна основна школа у стилу класицизма. Гимназија је завршена после Првог светског рата. Међу профаним зградама овде је најзначајније начелство, које се развија на великом блоку, са приземљем и спратом. Грађено је почетком XX века, по пројекту архитекте Милорада Рувидића. Основа представља функционално решење, са главним улазом на углу, који је и у спољној архитектури надвишен још једним спратом и кубетом. Ма да су у општој подели композиције присутни класични елементи, изразита је сецесионистичка декорација. Основну школу и среско начелство изводио је предузимач Јоца Селић.

Царинарница је грађена почетком XX века, по пројекту архитекте Милорада Рувидића. Зграда је приземна, на углу, у духу еклектичног ренесанса. Радове је изводио предузимач Јоца Селић.

ВРАЊЕ

Окружно начелство грађено је 1908. године, по пројекту архитекте Петра Поповића, у стилу архитектуре српско-византијске, по угледу на примере моравске школе. Ма да ова стилска композиција није у складу са просторним решењем зграде, интересантна је и значајна за епоху истраживања српске националне архитектуре.

Првостепени суд, угаона зграда са високим приземљем, грађена је 1907. године, по пројекту архитекте Светозара Јовановића — старијег. Са добро решеном основом на оштром углу, споља архитектура је мирном еклектичном ренесансу.



15. Врање. Зграда бившег Начелства

15. Vranje, l'ancienne sous-préfecture.

Породична кућа Стајића, грађена у последњој четврти XIX века у прелазном стилу старе балканске грађевинске архитектуре и западњачке.

Стамбена зграда на углу, у непосредној близини цркве, приземна, са декоративним четвртастим кубетима, значајна је по својој чистој и репрезентативној композицији, која је несумњиво имала за углед београдске сличне примере. Зграда је грађена почетком XX века; пројектант је непознат.

Комплекс Касарне, грађен је крајем XIX века, по пројекту архитекте Драгутина Ђорђевића.

ВРАЊСКА БАЊА

Комплекс бањског купатила и хотела, у центру бање, представља карактеристичан објект ове врсте у српским бањама, грађен у последњој четврти XIX века. Зграда садржи приземље и спрат. Пројектант арх. Ј. Илкић.

ВРЊАЧКА БАЊА

Вила „Белимарковића“, један од ретких господарских домова — летњиковца из последње четврти XIX века, разуђене просторне композиције, у мешавини романтизма и неоренесанса. Пројектант је непознат.

Вила „Терапија“, грађена је почетком XX века, по пројекту архитекте Јована Илкића. Доцније је коришћена за гимназију.

ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

Здање суда. Слободна једносратна зграда, грађена је око 1865. године, по пројекту архитекте Косте Шрепловића. Основа је симетрична, са фронтом од 42,0 м, са вестибилем непосредно иза улаза и са монументалним трокраким степеништем. Спољна композиција озбиљна, у духу романтизма, са профилисаним елементима око прозора, складно делује на тргу, на коме је и стара црква из исте епохе.

Дом Милоша Великог, грађен, за гимназију, 1902. године, по пројекту архитекте Николе Несторовића. Зграда је између два светска рата дограђена и реконструисана, затим је страдала од бомбардовања за време Другог светског рата. Са њеном новом оправком потпуно је изгубила свој првобитни изглед у архитектури мирног неоренесанса.

ДЕСПОТОВАЦ

Стари срески суд, сада зграда општине. Интересантна приземна зграда у академизму, лепих пропорција, грађена на самом почетку XX века. Пројектант је непознат.

ЗАЈЕЧАР

Гимназија, грађена 1892. године. Простран грађевински блок, са приземљем и спратом, добро решене основе по сувременим правилима епохе, по типу сличних зграда у средњој Европи. Спољна композиција и ентеријери, изведени у складном еклектичном ренесансу, сведоче о искусном пројектанту овог објекта који је међутим, остао непознат.

Окружно начелство, грађено је 1906. године (завршено 1911.), по типу управних зграда са чистим, функционалним решењем основе, са приземљем и спратом. У спољној обради представља хармоничну архитектонску композицију у еклектичном ренесансу, са истакнутим главним средњим ризалитом. Складно делује на главном варошком тргу. Зграду је пројектовао архитекта Петар Поповић. Радове је изводио градитељ А. Вељковић, под надзором окружног инжењера Стевана Бурмазовића, архитекте.

Комплекс болнице, грађен је крајем XIX века, по пројекту архитекте Николе Несторовића.

КОВИЉАЧА

Управа бање, стара зграда из 1888. године, претворена је у котелски павиљон. Интересантна је по своме склопу, са средњим делом, са приземљем и спратом и бочним, приземним крилима.

Старо купатило, грађено је 1900. године, по проученом плану специфичних потреба, али, нарочито споља, репрезентативног карактера, у духу академизма, са куполом над вестибилем. Пројектанти су били архитекта Драгутин Ђорђевић и инжењер хидротехничар Никола Стаменковић.

КРАГУЈЕВАЦ

Гимназија. Грађена је 1885—1887 године. Ова пространа грађевина, са фронтом од 81,0 м, са приземљем и спратом, представља једну од најстаријих школских зграда у Србији изведених по угледу на сличне распореде у средњој Европи. Споља композиција представља лепе пропорције и складне облике. Истиче се богато обрађен средњи део, са приземљем у рустици и са класицистичким стубовима изнад њега, у духу почетне фазе архитектуре академизма. Планови су рађени у Министарству грађевина, али пројектант није познат. Радове је изводио градитељ Марко Марковић, са дружином.

Окружно начелство и суд. Зграда је грађена 1901. године, по пројекту архитекте Николе Несторовића. Једна међу највећим управним зградама Србије; њена унутрашњост и спољна композиција академске архитектуре, представљају лепо пропорционисане и хармоничне масе. Нарочито складан утисак пружа главни хол са галеријом, са репрезентативним степеништем и са монолитним гранитним стубовима. Главни фронт зграде износи 70,0 м, а бочни фронтови 35,0 м.

КРАЉЕВО

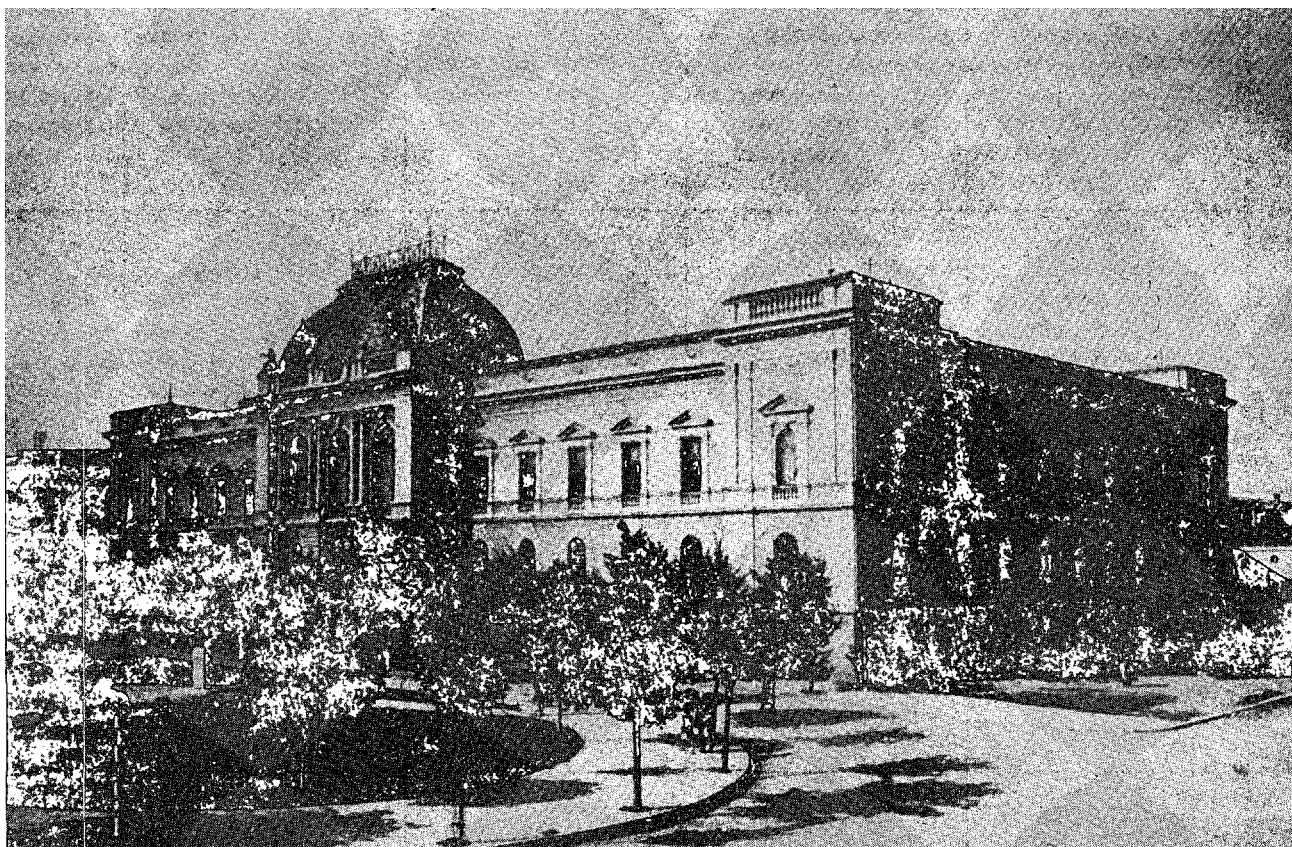
Окружни суд, грађен је шездесетих година XIX века и представља правилно симетрично решење основе слободне зграде, са приземљем и спратом. У спољној архитектури, средњи и бочни ризалити имају полукружне отворе, док су на осталим деловима фасаде, они четвртасти. Ова мирна и скромна композиција прелазног доба, између романтизма и еклектичног ренесанса, који је претходио академизму, наглашена је још и пуним атикама изнад ризалита.

Гимназија. Грађена је почетком последње четврти XIX века са приземљем и спратом. Карактеристична је једноставна симетрична основа са ходником према улици у који се директно улази у осовини фасаде. У спољној композицији, блиској архитектури закаснелог класицизма, истиче се средњи део завршен тимпаномом. Извесна сличност у детаљима са старим здањем суда у Чачку дозвољава претпоставку да су обе зграде дело истог пројектанта.

КРУШЕВАЦ

Окружно начелство и суд. Пространа слободна грађевина, у виду затвореног блока, има приземље и спрат и представљала је један од најрепрезентативнијих објеката 1900. године, када је грађена, по пројекту архитекте Николе Несторовића. У њеном симетричном академском решењу у основи и спољној композицији, истиче се средњи део са куполом и импозантан вестибил са степеништем. Радове је изводио градитељ Ото Голднер, из Крушевца. Главни фронт износи 69,0 м а бочни фронтови 30,0 м.

Стара гимназија (сада музеј), саграђена је око 1880. године, у непосредној близини Лазарице. Слободна грађевина широког фронта, са приземљем и спратом, компонована је са два симетрична испада, надишана тимпанонима и са улазом у осовини фа-



16. Крагујевац. Зграда бившег Начелства и суда

16. Kragujevac, l'immeuble de l'ancienne sous-préfecture et du tribunal.

саде, између њих. По М. Ђ. Милићевићу ово је била "... друга зграда по лепоти у Србији". Њена спољна архитектура је реконструкцијама доста измењена. Аутор је непознат.

Комплекс барутане у Обилићеву, грађен је од 1889. до краја XIX века, по пројекту инжењера То дора Селесковића. Овај пројект је обухватао 33 објекта: радионице, слагалишта и стамбених.

ЛЕСКОВАЦ

Среска кућа, грађена је 1904. године, по пројекту архитекте Светозара Јовановића — старијег. Зграда је приземна, на углу, са засеченим углом, где је главни улаз. Спољна композиција је у еклектичном стилу ренесанса. Радове је изводио предузимач Ставра Крајинчанич из Власотинаца.

Зграда суда, саграђена је 1906. године, по пројекту архитекте Светозара Јовановића — старијег. Зграда је на углу, са приземљем и спратом. Спољна композиција са наглашеном угаоном фасадом је у прелазном стилу, где се не напуштајући академска правила компоновања примењују мотиви декорације нове сецесије. Радове је изводио предузимач Горча Пауновић из Власотинца.

Гимназија, грађена 1902. године, по пројекту архитекте Владимира Николића, у духу ренесанса. Њена спољна архитектура је доста оштећена.

ЉУБОВИЈА

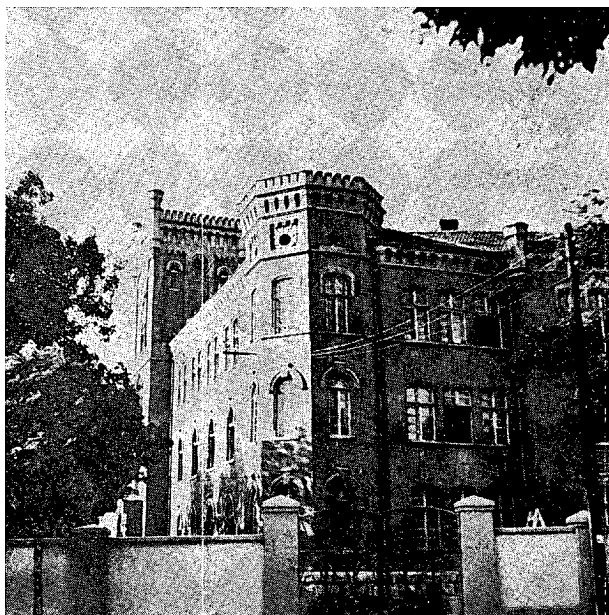
Окружна болница, саграђена је 1906. године, по пројекту архитекте Светозара Јовановића — старијег. Радове је изводио Манахен Абинун, предузимач из Шапца.

НЕГОТИН

Зграда музеја,²² некад стамбена зграда, садржи приземље и спрат. Грађена око шездесетих година XIX века. Истиче се својом солидношћу изградње у камену и опеци, а нарочито својим спољним обликовањем, са тремовима на спрату. Може се предпоставити да су за углед овој грађевини могла служити слична решења у Румунији.

Стара гимназија, саграђена 1876. године, у романтичарском духу, са приземљем и спратом, са монументалним трокаким степеништем, иако релативно малих димензија (фронт 29,0 м). У спољној архитектури примењени су елементи лизене и зупци, уместо лучног фриза. Ова скромна, али успела композиција, и по пропорцијама и по детаљима, доцније је добила несиметричан дозидак, са свечаном двораном и гимнастичком салом, у стилу једноставног академизма.

²²Посебна студија арх. Ивана Здравковића о овој грађевини у публикацији „Музеји”, 7, Београд 1952.



17. Ниш. Инжењерска касарна

17.Niš, caserne du génie.

Основна школа, саграђена 1912. године, по пројекту архитекте Јосифа Буковца, садржи приземље и и спрат, а заузима велики фронт према парку. Наједном крају, на широко засеченом углу, је улаз у школу, а изнад њега, на спрату, свечана дворана. На другом крају зграде нема засеченог угла. Спољна архитектура је у сецесији са појединим стилским елементима.

Подрум и школа винодолске задруне у Букову (код Неготина), саграђена зграда са сутереном, приземљем и спратом у мирном еклектичном ренесансу, симетричне основе, 1906. године. Пројекат су израдили архитекти Станојевић и Гачић, а радове је изводио Манојло Николић, предузимач из Зајечара.

НИШ

Старо начелство, грађено је крајем XIX века, по пројекту бечког архитекте (име непознато). Представља простран затворен блок, са приземљем и спратом доцније дограђен и реконструисан. Спољна архитектура је у еклектичном ренесансу. Између 1929. и 1941. године у овој згради је била управа Моравске бановине.

Пастеров завод, пространа приземна грађевина, саграђена је 1900. године, у архитектури мирног еклектичног ренесанса. Пројектант је непознат.

Гимназија, грађена је 1912. године, по пројекту архитекте Милорада Рувидића. Симетричне основе, са траковима, ова пространа грађевина, са приземљем и спратом, има главни фронт 62,0 м дугачак и бочне фронтове 41,0 м. На главном фронту истиче се централни део, са великим испадом, са свечаном двораном на спрату, изнад улаза. Композиција је у стилу академизма.

Зграда суда (бивше среско начелство), грађена је 1910. године, у духу изразите сецесије, са веома богатом декорацијом и са истакнутим решењем угла, са кулом у виду торња. Међутим, ова интересантна грађевина, разуђене основе и динамичке композиције, реконструкцијом шесдесетих година нашег века, изгубила је своје главно обележје архитектуре сецесије, уклањањем свих орнамената. Пројектант је непознат. Радове је изводио предузимач Милан Стефановић.

Инжењерска касарна, грађена је почетком XX века, по пројекту архитекте Данила Владисављевића. И овај значајан објект, и по величини и по композицији, Владисављевић је пројектовао, као Војну болницу у Београду у еклектичној романској архитектури.

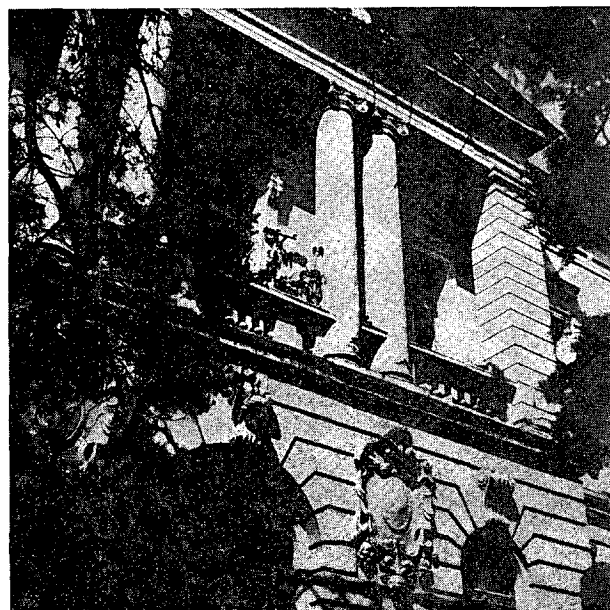
ПАЛАНКА (Смедеревска)

Комплекс коњичке касарне, саграђен је 1910. по пројекту архитекте Данила Владисављевића. Радове је изводио предузимач Никола Виктрровић, ради којих је предходно подигао у Паланци велику циглану.

ПИРОТ

Кућа хаџи-Неше Филиповића, спратна зграда, са балконом, грађена 1840. године. Карактеристичан је леп пример стамбене архитектуре у духу романтизма.

Стара основна школа, грађена око 1880. године, са приземљем и спратом, представља мирну архитектонску композицију ове епохе.



18. Пирот. Гимназија, детаљ средњег дела

18. Pirot, le Lycée, détail de la partie centrale.

Гимназија, грађена крајем XIX века, по пројекту архитекте Милорада Рувидића. Надзор је водио инжењер Јордан хаџи-Видаковић, а радове изводио градитељ Трајко. Решење основе са наглашеним централним делом, и композицијом фасаде су у складној архитектури академизма. Посебна зграда за гимнастику саграђена је у сличној архитектури, после Првог светског рата.

Окружно здање, саграђено је 1910. године, по пројекту архитекте Александра Јанковића, рађеном у Министарству Грађевина. Главна фасада се развија на широко засеченом углу, у складној архитектури сецесије и са лепим пропорцијама целине. Радове је изводила Задруга из Ниша.

ПОЖЕГА (Ужичка)

Основна школа, грађена је 1912. године, са приземљем и спратом, са десет учионица и са свечаном двораном. Представља устаљен тип тада модерних школа ове врсте. Пројектант је непознат.

ПОЖАРЕВАЦ

Окружно начелство и суд, саграђено је 1888. године, по пројекту архитекте Фридриха Гизела, у Министарству грађевина. Ово је највеће управно здање у Србији, са главним фронтом од 122,70 м и бочним фронтовима од 54,0 м. Ова разуђена и репрезентативна двојна композиција, са богатом архитектуром академизма, даје утисак једне од најмонументалнијих грађевина код нас. Столарија је набављена у Пешти, а камен у Београду. Подигнута је на месту где је био раније конак кнеза Милоша.

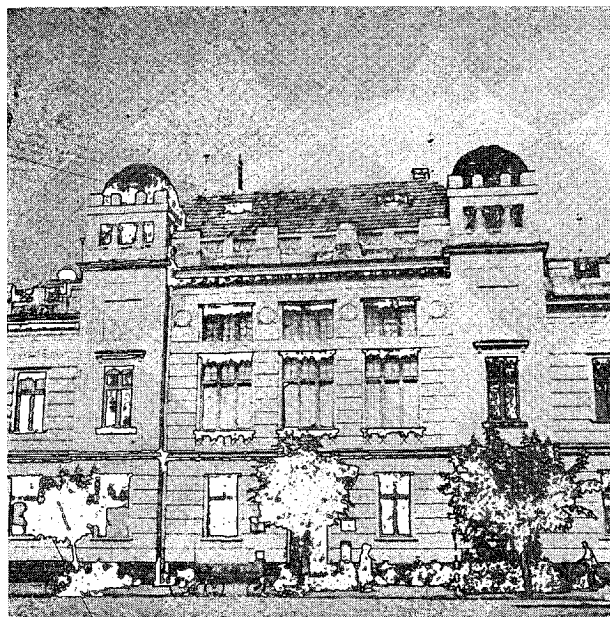
Апотека Душманића, међу приватним зградама истиче се својом складном композицијом угаоне зграде, са приземљем, спратом и мансардом, у стилу еклектичног ренесанса, са интересантним обликом кубета, над углом. Грађена је око 1910. године. Пројектант је непознат.

ПРОКУПЉЕ

Среско начелство и суд, пространа управна зграда саграђена је 1909. године, по пројекту архитеката Бранка Таназевића и Драгутина Маслаћа. Спољна архитектонска композиција је у еклектичном и модернизованом бароку, са декоративним мотивима блиским сецесији. Даје складан утисак целине у своме амбијенту.

Зграда станице П. Т. Т., саграђена је 1912. године, по пројекту архитекте Бранка Таназевића. Надзор је вршио шеф грађ. одељења Никола Ристић.²³

²³Инжењер Никола Ристић је у Прокупљу и околини пројектовао и извео већи број зграда, нарочито школа.



19. Пирот. Зграда бившег Начелства и суда

19. Piroć, immeuble de l'ancienne sous-préfecture et du tribunal.



20. Пожаревац. Зграда бившег Начелства и суда, детаљ угла

20. Požarevac, immeuble de l'ancienne sous-préfecture et du tribunal.



21. Прокупље. Зграда бившег Начелства и суда, детаљ главног улаза

СВЕТОЗАРЕВО

Срески суд, грађен је 1908. године, са решењем основе преко угла, што је карактеристично за управне зграде с краја XIX и почетка XX века у Србији. Спољна композиција је у мешавини академизма и сецесије. Пројекат је рађен у Министарству грађевина, али је аутор непознат.

СВИЛАЈНАЦ

Основна школа, саграђена је 1874—76. године, са симетричним решењем основе, са приземљем и спратом, и са спољном композицијом у стилу романтизма. Доцније је дозидано крило, чиме је симетрија покварена, а са реконструкцијом фасаде, изгубљена је и складна оригинална архитектура.

СМЕДЕРЕВО

Окружно начелство, грађено 1885. године, по пројекту архитекте Александра Бугарског. Зграда садржи приземље и спрат, а на средњем, истакнутом делу, два спрата. Академско решење основе, са глав-

ним фронтом од 53,5 м и бочним фронтовима од 28,0 м изразито је у свом средњем делу, у архитектури академизма, са наглашеном базом еклектичног ренесанса. Доцније је десно бочно крило продужено.

Гимназија, грађена по скицама архитекте Милорада Рувидића, али је непознат аутор главног пројекта. Започета је 1913. године, а завршена је између два светска рата. Примећује се сувише снажан средњи део са тешким стубовима.

ТОПОЛА

Стабмена зграда у архитектури слободног академизма, грађена око 1912. године.

ТИТОВО УЖИЦЕ

Основна школа, грађена почетком XX века са приземљем и спратом има на средњем ризалиту два посебна улаза, за мушку и женску децу. Основа је функционално решена, са посебним степеништима у бочним угловима према дворишту а са заједничком свечаном двораном на спрату у истакнутом средњем делу. У спољној архитектури запажају се елементи прелазног стила академизма са високим лизенама у лакој рустици и са упрошћеним геометријским мотивима декорације.

Гимназија, грађена 1893. године. Ова слободна грађевина широког фронта садржала је првобитно приземље и спрат, а знатно доцније је дограђен и други спрат, у истој архитектури. Заслужује пажњу простран улазни вестибил у два нивоа, са бочним, широким, паралелним крацима степеништа за спратове. Спољна композиција је у мирном неоренесансу лепих пропорција, са применом тосканских и јонских пиластра у спратовима и са рустиком и полукружним отворима у приземљу. Пројекти су рађени у Министарству грађевина али је пројектант непознат.

Начелство и суд. Зграда је грађена крајем XIX века али је потпуно реконструисана у XX веку. Основа се развија преко засеченог угла као код већине сличних зграда у Србији овог века. На засеченом углу је главна спољна композиција, са улазом у високом приземљу и главном двораном на спрату. Крила су разуђена испадима. Спољна архитектура је, данас, после многих измена, у псеудокласицизму тешких пропорција.

Касарна је саграђена крајем XIX века, по пројекту архитекте Драгутина Ђорђевића.

ЧАЧАК

Старо здање суда, саграђено је 1875. године. Типичан пример управних старијих зграда симетричне основе, са двоструким трактом и ходником позади, са приземљем и спратом, а на дужини фронта од 81,0 м. У спољној композицији наглашен је средњи део надвишен тимпаноном, а затим два крајња ризалита. На ризалитима се запажа богатија обрада, са лаком рустиком у приземљу и са тосканским пиласт-

рима на спрату, у стилу закасног класицизма. Пројектант је непознат.²⁴

Основна школа, саграђена је 1903. године, према пројекту израђеном у Министарству грађевина, а претпоставља се да их је радио (или само израдио скице) архитекта Милорад Рувидић. Зграда је на углу, има приземље и спрат, са угаоном масом решеном на кружној основи и завршеној шиљатим кубетом, по угледу на Официрски дом у Београду. Спољна композиција је у архитектури академизма, али једноставних елемената, са рустиком у приземљу и без изражене декорације.

Нова гимназија, зграда са приземљем и два спрата, саграђена је по пројекту архитекте Драгутина Маслаћа (пројекат је израђен 1912. године, али је зграда завршена после Првог светског рата). Спољна композиција је са мотивима српско-византијске архитектуре.

Обласна болница, саграђена је 1907. године, по пројекту архитекте Светозара Јовановића — старијег. Радове је изводио предузимач Михајло Никић.

Касарна је саграђена крајем XIX века, по пројекту архитекте Драгутина Ђорђевића.

Зграда хотела „Београд“ (раније хотел „Крен“) саграђен је 1910—12. године, са кафаном у приземљу и хотелским собама на спрату. Зграда је на углу; карактеристична је њена спољна композиција са стилским архитектонским елементима и богатом сецесионистичком декорацијом. Пројектант је непознат.

Зграда у ул. Светозара Марковића, 26, саграђена је као приземна стамбена зграда складне композиције, у духу академизма. Зграда је слободна, симетричне основе, са кубетима на угловима. Пројектант је непознат.

ЋУПРИЈА

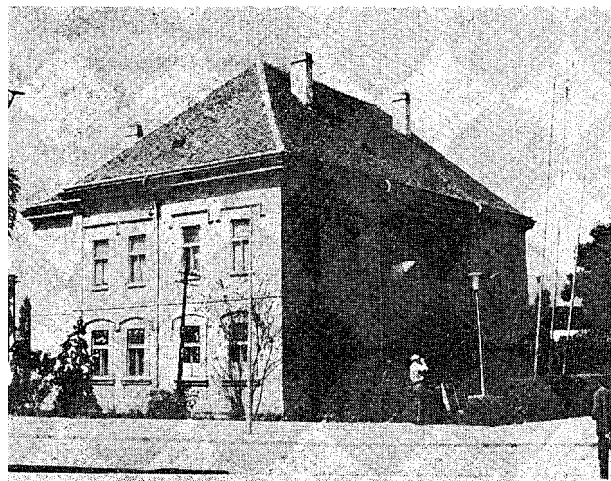
Гимназија, грађена крајем XIX века, скромних димензија и у скромној архитектури неоренесанса. Зграда има приземље и спрат, са симетричном и функционалном основом. Пројектант је непознат.

ШАБАЦ

Владичин конак, саграђен је 1849. године, у стилу романтичарске архитектуре. Симетрична основа, са пространим вестибилем у приземљу, са стубовима и сводовима, пружа смишљено концентрисано решење. Савладана стилска обрада по обрасцима романтичарског правца у средњој Европи. На главној фасади, код нас јединствен мотив простране лође са стубовима, оживљава композицију. Данас је у згради библиотека.²⁵

²⁴ Детаљније о овом здању у Зборнику радова Народног музеја у Чачку, арх. Б. Несторовић, стр. 87, Чачак 1969.

²⁵ Конак је рестауриран по детаљима арх. Б. Несторовића, 1955. године.



22. Шабац. Бивши Владичин конак, сада библиотека.

22. Šabac, l'ancienne résidence épiscopale, maintenant bibliothèque.

Полугимназија, грађена 1856. године. Прва зграда у Србији за средњу наставу пројектована по проученој функционалној диспозицији, са одговарајућим добро димензионисаним просторијама, са свечаном двораном. Зграда је симетрична, са наглашеним средњим делом у основи и просторној композицији. Архитектура је псеудороманска, под непосредним утицајем западњачке школе. Пројектант је непознат. Данас је у згради музеј.

Нова гимназија, грађена 1893. године, у стилу еклектичног ренесанса, представља пространу зграду, са приземљем и спратом. Пројекат је рађен у Министарству грађевина. Зграда је дозифијана у истом стилу.

Стара болница, грађена почетком последње четврти XIX века, у романтичарском стилу. Зграда је приземна. Пројектант је непознат.

Кућа Крсмановића, у центру града, грађена између 1880. и 1890. године, са приземљем и спратом, представља зналачку и богату архитектонску композицију у духу академизма. Претпоставља се да је пројектовао архитекта Јован Илкић.

Начелство и суд, две посебне зграде са приземљем и два спрата, идентичне архитектуре, саграђене су на простору бившег конака Јеврема Обреновића. Саграђене су размакнуте, са двориштем између. Сада су повезане анексом у модерној архитектури. Мада се обе зграде налазе узидане, у блоку, сачињавају складну целину и чисту архитектонску композицију, на бази немачког еклектичног ренесанса. Пројектовао их је 1904. године архитекта Милорад Рувидић.

*

У појединим градовима Србије очували су се мањи или већи урбанистички ансамбли, улице са спратним зградама, грађени између 1860. и 1890. године, који као такви представљају интересантне архитектонске споменике. Међу њима се нарочито истичу:

у Ваљеву, стара чаршија „Тешњар“²⁶ делови улица у Пироту, у Титовом Ужицу; поједине групе зграда у Смедеревској Паланци, у Чачку; читава главна улица у Алексинцу; једна изразита хармонична група стамбених зграда у Књажевцу, трг у Пожаревцу, а нарочито још у извесној мери очувани делови гла-

²⁶Ова чаршија је постојала још у турско доба. Запаљена је 1804. године, а обновљена је у првој половини XIX века, на старој урбанистичкој структури.

вне улице у Шапцу, који дају складан утисак, као потез старих зграда у кнез Михајловој улици у Београду. Међутим, сви ови ансамбли сваког дана губе поједине своје споменике и већ су многе целине наружене изградњом нових зграда. Било би од великог културно-историјског значаја када би се, ако не материјално сачували, бар детаљно снимили и стручно обрадили. У појединим градовима западне Европе за овакве архитектонске целине, које се не могу сачувати, израђују се макете, према њиховом постојећем стању.

LES MONUMENTS D'ARCHITECTURE EN SERBIE AU XIX^e S. ET AU DÉBUT DU XX^e SIÈCLE

Cet aperçu des monuments architectoniques a été rédigé sur la base de la propre documentation de l'auteur, en lien avec l'étude »L'ARCHITECTURE EN SERBIE AU XIX^e SIECLE«, qui comprend la période depuis le temps du prince Miloš jusqu'à la Première Guerre mondiale. On a utilisé également les données d'archives de la Chancellerie du prince, du Conseil d'Etat et du Ministère de l'Education nationale, ainsi que les comptes-rendus publiés dans le »Journal technique serbe« de 1890 à 1913. L'aperçu comprend l'architecture ecclésiastique et bourgeoise de cette période, depuis le moment où l'on adopta dans l'architecture serbe la manière occidentale de construction, avec des éléments de style baroque et classique, pour s'étendre ensuite au romantisme et aux styles éclectiques, avec l'académisme et enfin la sécession. On a omis à dessein les monuments de la vieille architecture balkanique des »konak«, car ils ont fait déjà l'objet de nombreuses études qui ont été publiées et dans lesquelles on a plus ou moins étudié et décrit en détail tous ces monuments.

On donne ici pour la première fois dans notre littérature un aperçu global des oeuvres architectoniques plus importantes de cette période de l'histoire serbe plus récente. Dans cette période, ce-pendant, ont eu lieu aussi d'importants événements politiques et culturels en Serbie, libérée des Turcs, dans une société où commençaient seulement à se dessiner les caractéristiques bourgeoises et qui tendait, et réussissait, de s'arracher à la tradition et aux habitudes orientales et de s'orienter de toutes ses forces vers les idées occidentales et la civilisation européenne. Dans cette expansion, une part importante revient au développement de la culture matérielle dans laquelle l'architecture occupait la place la plus importante dès les premières décennies du gouvernement du prince Miloš. Les monuments que cette époque a laissés ne sont ni

d'une grande monumentalité ni somptueux; ils sont dans le cadre du potentiel économique du pays, mais ils montrent la voie de l'ascension évolutive, surtout dans la seconde moitié du XIX^e siècle, après le départ des Turcs. Ils sont précieux comme repères historiques des localités ou des régions dans lesquelles ils ont été élevés, précieux aussi comme témoins de leur époque et interprètes du développement de cette époque.

Surtout à partir de la troisième décennie du siècle dernier, on remarque une construction de plus en plus intense en Serbie, grâce aux actions urbanistes du prince Miloš. Après avoir donné l'ordre sur la régulation des villages, il s'occupa de l'aménagement des villes, institua les »quarantaines«, entreprit la construction d'écoles, de ca-sernes, de bâtiments administratifs et d'églises, parmi lesquelles certaines surprennent par leur grandeur et leur élaboration. Egalement, de nombreux anciens monastères désertés furent restaurés et les logis des moines furent reconstruits. Les premiers temps, nous rencontrons de nombreuses églises construites en poutres de bois, mais, tout comme les monuments de la vieille architecture balkanique, ces églises n'ont pas été comprises dans cet aperçu, pour la même raison antérieurement citée. Il est incontestable que beaucoup de monuments architectoniques de cette période ont disparu ou ont été détruits, soit à cause de leur usure complète ou de leur vétusté, soit à cause des dévastations de la guerre, ou tout simplement pour céder la place à la nouvelle construction contemporaine, conformément aux nouveaux besoins sociaux et aux possibilités économiques élargies. D'autre part, toute une série d'anciennes réalisations architectoniques n'ont pas une valeur telle qu'il faudrait les noter, et il est incontestable qu'il y a des oeuvres importantes, que l'auteur n'a pas réussi de noter, qui attendent qu'on les découvre

et par lesquelles il faut certainement compléter cet aperçu.

Dans cet aperçu, global, les monuments les plus nombreux sont les églises, puis viennent les monuments d'architecture bourgeoise: les bâtiments administratifs et ceux des institutions éducatives et parfois, un immeuble d'habitation intéressant. Les églises sont en matériau dur, construites avec des pierres et des briques et ils représentent le développement intéressant de la conception architectonique dans laquelle, dans les premières décennies, une place importante est occupée par les exemples de classicisme et de romantisme, comme tendances de style occidentales importées, mais mises en oeuvre jusqu'au bout seulement sur un petit nombre de monuments. De l'époque du romantisme, surtout de la seconde moitié du siècle, datent nombre de monuments de caractère administratif et social, et plus tard leur nombre s'accroît considérablement, surtout à l'époque de l'académisme, vers la fin du XIX^e et au début du XX^e siècle. De cette époque datent aussi de nombreux bâtiments d'institutions éducatives, qui occupent une place à part par leur importance culturelle et architectonique générale.

L'apparition de l'architecture occidentale dans la Serbie du prince Miloš n'était pas un hasard, elle était conditionnée tout d'abord par l'invitation et la venue d'experts étrangers, d'«ingénieurs», car la Serbie, dans les premiers temps, ne disposait que de maîtres bâtisseurs, et ensuite par le désir d'oublier le plus vite possible tout ce qui rappelait l'occupant séculaire, et aussi l'architecture des »konak« et des verandahs qui était considérée comme la sienne. Ainsi, parmi les premiers bâtisseurs dans les styles architectoniques occidentaux, sont connus: les Slovaques Franc Janke et Adolf Jakša; les Allemands Jovan Frencl et August German; le Tchèque Jan Nevola; l'Italien Josif Kasano et d'autres, et aussi des Serbes de Vojvodina: Atanasije Nikolić, Filip Hristović, Pavle Đakonović, Konstantin Radotić et d'autres. Les bâtisseurs populaires savaient souvent allier les nouveaux éléments de style aux modèles de la tradition locale, parfois avec un succès prononcé, comme par exemple Janja Mihajlović dans l'église de Topčider, qui a servi d'exemple à de nombreuses réalisations semblables dans l'intérieur de la Serbie.

Au passage dans la nouvelle époque, celle des styles éclectiques, outre certains »ingénieurs« formés en Serbie, comme étaient Nikola Jovanović et Jovan Ristić, qui avaient terminé »l'école des ingénieurs« à Topčider, vers le milieu du siècle, et

qui occuperont plus tard les plus hauts postes au Ministère des constructions publiques, et outre Kosta Šreplović qui avait fait ses études d'architecture en Allemagne et Andreja Andrejević, à Petrograd, de Vojvodina viennent en Serbie de nombreux Serbes, architectes instruits. Parmi eux se distinguaient Andrija Vuković, Aleksandar Bugarski, puis Svetozar Ivačković, Dušan Živanović, Konstantin Jovanović, Jovan Ilkić et d'autres. A la fin du siècle, la Serbie avait déjà une pléiade de ses architectes, qui, dans la plupart des cas, après avoir terminé la Faculté technique à Belgrade, avaient étudié l'architecture en Allemagne ou à Vienne, comme Mihajlo Valtrović, Dragutin Milutinović, Andra Stevanović, Milan Kapetanović, Dragutin Đorđević, Dimitrije T. Leko, Milorad Ruvidić, Nikola Nestorović, Danilo Vladislavljević. Au début du XX^e siècle, Petar Popović, Branko Tanazević, Dragutin Maslač, Joca Novaković, Stojan Titelbah et d'autres, se distinguent par leur tentative de créer un style national serbe dans la sécession.

Tous les monuments qui ont été recensés ici existent aujourd'hui encore, et servent toujours: on célèbre la messe dans les églises, les ouvrages d'architecture bourgeoise ont ou bien maintenu leur première affectation, ou bien l'ont changée, et la plupart se trouvent sous la protection de l'Etat. Cependant, beaucoup d'entre ces monuments ont besoin d'une restauration compétente, et certains d'entre eux sont dans un état de grand abandon.

Malheureusement, il manque des monuments importants de l'architecture bourgeoise du classicisme, disparus par suite du bombardement nazi, en avril 1941, et parmi eux surtout, à Belgrade: le vieux bâtiment dit »Đumrukana« au bord de la Save, la résidence du prince Miloš (ancien ministère des Finances) dans la rue du prince Miloš, et l'ancienne Académie militaire, un projet de Jan Nevola.

La division des monuments recensés, avec leurs caractéristiques principales, a été faite en architecture ecclésiastique et architecture bourgeoise, et dans chacun de ces groupes, les monuments ont été rangés d'après la ville dans laquelle ils se trouvent. Lors du choix des monuments pour cet aperçu, l'auteur a été guidé tout d'abord, par l'importance des monuments, leur spécificité, et aussi par l'importance de leurs auteurs, quand ils sont connus.

Bogdan Nestorović